

COLOFON

Uitgave

Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP 's-Gravenhage
telefoon 070-4416611

Samenstelling/Productie

mw. J. Chabinath
mw. I. Ender
mw. drs. M. Höfkens
M. van Ingen
mw. drs. S.R. Jonkergouw
drs. M. Koenders
mw. drs. L.A. Nizet
mw. drs. C. Scheffer
drs. A. Schuurman
ir. M. Verwey

Begeleidingscommissie

D. Brouwer de Koning
W. de Jong
drs. W.B.J. Polman
ir. D. van der Veen
ir. J. G. Wegner

Vormgeving

Facilitaire Dienst, Bureau Vormgeving

Druk

Rooduyn vorm & druk

's-Gravenhage, september 1995

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

M. H. J. Koenders

mei 1992

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

C. Scheffers

december 1993

C. INVENTARISATIE

C. Scheffers

M. Verwey

1991

INHOUDSOPGAVE

A. HISTORISCH-GEGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

2. FYSISCH GESTELDHEID

2.1 Bodem

2.2 Afwatering

3. GRONDGEBRUIK

3.1 Ontginning en agrarisch grondgebruik tot 1850

3.2 Ontwikkelingen 1850-1945

3.3 Ontwikkelingen na 1945

3.4 Visuele karakteristiek (landelijk gebied)

4. INFRASTRUCTUUR

4.1. Landwegen

4.2. Wateren

4.3. Dijken en kustverdedigingswerken

4.4. Tramwegen

4.5. Militaire infrastructuur

4.6. Nutsvoorzieningen

5. NEDERZETTINGEN

5.1. Algemeen

5.2. Kernen

5.2.1. 's-Gravenzande

5.2.2. Heenweg

5.3. Verspreide bebouwing

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

BIJLAGEN

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

C. INVENTARISATIE

1. INLEIDING

De gemeente 's-Gravenzande is gelegen in het westen van de provincie Zuid-Holland langs de Noordzeekust en vormt onderdeel van het Westland dat binnen de MIP-regio Delf- en Schieland valt (zie bijlage, **figuur 1**). Omliggende gemeenten zijn Monster (ten noorden), Naaldwijk (oosten) en Rotterdam (zuiden). De begrenzing van het grondgebied van 's-Gravenzande heeft een grotendeels nog herkenbaar landschappelijk karakter. Aan de westzijde bevindt zich een smalle duinstrook langs de Noordzee. In het noorden en oosten volgt de gemeentegrens enkele oude waterlopen (Vlotwatering, Monsterse Vaart en Poelwatering). De zuidelijke grens loopt onder meer langs het Staelduinse Bos en de Middenwetering van Polder het Nieuwland.

Tot het begin van deze eeuw kende de gemeente een tweemaal zo grote omvang als tegenwoordig. Het grondgebied strekte zich toen in zuidelijke richting uit tot aan de monding van de Maas (**fig. 5**). De aanleg van de Nieuwe Waterweg (1866-1872) en de stormachtige havenontwikkeling van Rotterdam gaven op den duur echter aanleiding tot grenscorrecties. In 1914 werd de zone langs de Nieuwe Waterweg (inclusief Hoek van Holland) geannexeerd door de gemeente Rotterdam. Kleinere grenscorrecties vonden plaats in 1939 en 1957 (onder andere in het noorden ten gunste van Monster). De huidige oppervlakte van 's-Gravenzande bedraagt 20,54 km², waarvan 17,16 km² land. Op 1 januari 1991 telde de gemeente 18.641 inwoners. De bevolkingsdichtheid bedroeg daarbij 1.086 per km² landoppervlak. Behalve het gelijknamige dorp bevat de gemeente 's-Gravenzande ook nog de kleine kern Heenweg.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

2.1. Bodem

Bodemkundig bezien valt het grondgebied van 's-Gravenzande te verdelen in twee categorieën. Het grootste deel behoort tot de groep van de zandgronden (westen, midden en oosten). Een kleinere oppervlakte bestaat uit jonge zeekleigronden (midden, zuiden en uiterste noorden). De zandgronden kunnen verder worden onderverdeeld in duinen (fijn zand) en geestgronden (zavelig, zwak lemig zand). De jonge zeekleigronden hebben over het algemeen een lichte structuur en bevatten plaatselijk vrij veel zand.

De vorming van genoemde zand- en kleigronden dateert uit het Holoceen, het jongste geologische tijdvak dat circa 10.000 jaar geleden begon. Bij een warmer wordend klimaat en een stijgende zeespiegel vormde zich langs de kust een strandwallencomplex. Ter hoogte van 's-Gravenzande werd dit complex rond het begin van onze jaartelling weer gedeeltelijk opgeruimd, als gevolg van de vergroting van de monding van het Maas- en Rijnstelsel. Langs de noordzijde van de oude Maasmonding - globaal de huidige gemeentegrens tussen 's-Gravenzande en Monster - lieten de getijdestromen grote hoeveelheden zand achter in de vorm van "haakwallen" (lage, brede zandduinen, haaks op de kustlijn). Achter de haakwallen werden "plaatgronden" gevormd (afzettingen met een dunne bovenlaag van klei of zavel), ook wel aangeduid als het "Westlanddek". De haakwallen groeiden uit tot lage duinen. Een restant daarvan vinden wij terug in de Staelduinen, in het zuiden van de gemeente (**figuur 6a/d**). Het proces van kustuitbreiding zette zich voort in zuidwestelijke richting zodat de monding van de Maas (en de Rijn) naar het zuiden verschoof. De meest noordelijke arm van dit estuarium slibde dicht. Het stroombed van deze voormalige rivierarm is nog herkenbaar in de langgerekte Poelpolder ten oosten van het dorp 's-Gravenzande (**fig. 7d**). In de eerste helft van de dertiende eeuw kwam een einde aan de vorming van haakwallen en plaatgronden toen de Maasdijk werd aangelegd. Ten zuiden van deze dijk slibden kleigronden aan - het zogenaamde Nieuwland - die later zouden worden ingepolderd (par. 3.1.).

Langs de Noordzeekust vormden zich vanaf circa 1200 de "jonge duinen" toen het hier neergelegde zand ging verstuiven als gevolg van ontbossing, overbeweiding en wellicht ook klimaatsverandering (verdroging). Sterke erosie van strand en duinen leidde vervolgens tot enorme kustafslag, vooral ten zuiden van Monster. Kunstmatige versterking van de duinstrook kon dan ook niet uitblijven (par. 4.3.). De zandgronden achter de duinen zijn de afgelopen twee eeuwen voor een groot gedeelte afgegraven (afgegeest) om de afstand tussen maaiveld en grondwater te verkleinen. Het afgegraven zand werd hoofdzakelijk gebruikt voor ophoging van lager gelegen klei- en zavelgronden. Dergelijke opgehoogde gronden worden ook wel tot de geestgronden gerekend.

De smalle duinstrook van 's-Gravenzande is slechts weinig geaccidenteerd. De gemiddelde hoogte bedraagt 10 meter +NAP, met uitschieters tot 13 meter +NAP. Ten oosten hiervan liggen (afgegraven) duinzandgronden en (opgehoogde) plaatgronden. Omdat afgraving en ophoging niet overal systematisch zijn gebeurd komen er verschillen voor in hoogteligging tussen de afzonderlijke percelen. Daar dit gebied nu praktisch geheel in gebruik is voor de glastuinbouw kan dit alleen nog maar worden waargenomen door onderlinge hoogteverschillen tussen de kassen.

De gronden in het westen van de gemeente liggen wat hoger (1 meter +NAP) dan in het oosten van de gemeente (tot 1 meter -NAP). Zodoende bestaat er een lichte afhelling van het terrein west naar oost. In het zuiden ligt het Staelduinse Bos, een restant van een oude haakwalformatie waarvan de hoogste delen tot even boven de 2 meter +NAP komen.

2.2. Afwatering

De afwatering van het grondgebied van 's-Gravenzande geschiedt, min of meer overeenkomstig de algemene afhelling van het terrein, in hoofdzaak in zuidoostelijke richting op de Nieuwe Waterweg. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een fijnmazig stelsel van watergangen dat deels van natuurlijke oorsprong, deels gegraven is. De meeste van deze waterlopen hebben ook een functie als boezemgeving voor het westelijk deel van Delfland (onder andere Vlotwatering, Monsterse Vaart, Nieuwe Vaart, Poelwatering, Zwethkanaal). Ongeveer één-derde deel van de gemeente ligt gemeen met deze Delflandse Boezem (boezemland). De rest is ingepolderd en loost via gemalen op deze boezem. Het boezemgebied kan zijn overtollig water via een aantal sluizen kwijt op de Nieuwe Waterweg, en verder ook in noordelijke richting op de Noordzee via uitlaatpunten bij Monster en de Binnenhaven van Scheveningen. Bij onvoldoende mogelijkheid tot natuurlijke lozing wordt de afwatering van de Delflandse boezem ondersteund door een zestal gemalen (bij Maassluis, Schiedam, Rotterdam, ten oosten van Hoek van Holland, bij Monster en Scheveningen). Voor 's-Gravenzande is met name het gemaal "Westland" van belang, gelegen aan de Nieuwe Waterweg tussen Hoek van Holland en Maassluis.

Oorspronkelijk loosden de polders van 's-Gravenzande op geheel natuurlijke wijze, dat wil zeggen zonder kunstmatige opmaling. Vanwege de gunstige hoogteligging van het land ten opzichte van het buitenwater volstond het om op gezette tijden de sluizen te openen en het binnenwater te laten wegvloeien. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd windbemaling ingevoerd. Dit maakt een betere beheersing van het binnenwater mogelijk. Op gezette tijden diende men de capaciteit van waterlopen en sluizen te vergroten. Zo werden in de tweede helft van de zeventiende eeuw de Poelwatering en het Nieuwe Water verbreed en vond in 1674-'75 de aanleg plaats van de Oranjesluis in de Maasdijk ten oosten van de Staelduinen.

Anno 1850 waterden drie polders binnen 's-Gravenzande af met behulp van molenbemaling, namelijk de Poelpolder en de (gecombineerde) polders het Noordland en het Nieuwland. Het overige land lag gemeen met de Delflandse boezem. De waterlozing van deze boezem werd in 1863-'64 verbeterd met de bouw van een stoomgemaal aan de Maasdijk tussen Schiedam en Vlaardingen. De aanleg van de Nieuwe Waterweg (geopend in 1872) zorgde voor een lagere stand van het buitenwater en derhalve voor betere lozingsmogelijkheden. In 1889 kwam een tweede stoomgemaal gereed bij Scheveningen. Na de eeuwwisseling kwam een derde exemplaar tot stand bij Maassluis. Het in 1896 voltooide Zwethkanaal, dat uitkomt bij de in het zuiden van de gemeente gelegen Oranjesluis, diende eveneens ter verbetering van de afwatering van Delfland. Voor 's-Gravenzande speelde dit kanaal echter geen grote rol. In de eerste helft van de twintigste eeuw stapte men over van stoom- op dieselmaling, en vervolgens op elektrische bemaling. De windmolen van de Poelpolder werd in de jaren dertig vervangen door een electrisch gemaaltje. De molen voor de

gecombineerde polders Noordland en Nieuwland kwam door een grenswijziging in 1914 buiten de gemeente 's-Gravenzande te liggen. Deze valt nu onder Rotterdam.

Na 1945 werden voor het ingepolderde land diverse kleine electrogemaaltjes in gebruik genomen. Tevens werden kleine ijzeren weidemolentjes opgericht (onderbemaling). Het met de Delflandse boezem gemeen liggende grondgebied van 's-Gravenzande wordt nog steeds direct afgemalen door de zes bovengenoemde gemalen (deels door dieselmotoren, deels elektrisch aangedreven).

3. GRONDGEBRUIK

3.1. Ontginning en agrarisch grondgebruik tot 1850

Reeds vóór de eerste bedijkingen in dit deel van het Westland (twaalfde eeuw; zie ook par. 4.3.) was er vermoedelijk sprake van agrarisch grondgebruik. Op de, boven gemiddeld hoogwater gelegen, zandwallen en plaatgronden kon al een vorm van gemengd bedrijf worden uitgeoefend met veeteelt en akkerbouw. Tuinbouw speelde vooralsnog geen rol van betekenis. De bedijking van de plaat van 's-Gravenzande (polder 't Oude Land) maakte een intensiever grondgebruik mogelijk. De bedijkte gronden werden verkaveld in weinig regelmatige blokken en rechthoeken. Daarbuiten, op de nog niet ingepolderde gronden, hield men schapen. Mogelijk was er ook sprake van (extensieve) beweiding van de duinstrook langs de Noordzee. Toen halverwege de dertiende eeuw de (noordelijke) Maasdijk een feit was, was het grootste deel van (het huidige) 's-Gravenzande beschermd tegen zee- en rivierinvloeden. Ten zuiden van de Maasdijk werden in 1322 polder het Noordland en in 1421 polder het Nieuwland aangedijkt. Met de totstandkoming van het Buiten-Nieuwland of Bonnenpolder in 1777 ten zuiden van de Staelduinen was het (huidige) gemeentelijke grondgebied geheel bedijkt. Het Nieuwland en de Bonnenpolder kregen een duidelijk rationeler verkaveling dan de eerdere bedijkingen, bestaande uit regelmatige, smalle rechthoeken (**figuur 6a**).

Zoals gezegd beperkte het agrarisch bedrijf zich aanvankelijk tot akkerbouw en veeteelt. Er werden met name granen (tarwe), koolzaad en vlas verbouwd. 's-Gravenzande stond bekend om zijn schapenkaas. De mest van het vee werd gebruikt voor het op peil houden van de vruchtbaarheid van de akkers. Met de opkomst van steden in de omgeving (Rotterdam, Vlaardingen, Schiedam) ging men inspelen op de toenemende vraag naar handelsgewassen zoals hennep en meekrap.

Tijdens de Middeleeuwen was de tuinbouw in het Westland nog van weinig belang. De teelt van tuinbouwgewassen beperkte zich tot kloostertuinen en adellijke domeinen. In 's-Gravenzande hebben het grafelijk hof, het bagijnhof en het kanunnikenklooster (par. 5.2.1.) mogelijk een voortrekkersrol gespeeld bij de introductie en teelt van nieuwe gewassen. Bekend is ook dat al in de veertiende eeuw vanuit deze regio export van knoflook, kool en uien plaats vond naar Engeland. In de zeventiende en achttiende eeuw werd in de omgeving van 's-Gravenzande een twaalfstal buitenplaatsen gesticht. Deze buitens - inmiddels alle verdwenen (nog wel herkenbaar op oude kaarten; zie **figuur 4**) - hadden meestal een flinke moestuin en/of boomgaard. Behalve inheemse produkten kweekte men hier ook citrusfruit en exotische vruchten (ananas, perziken, abrikozen) in orangerieën of serres. Ook deed men aan druiventeelt. Aan de gewone bevolking ging dit alles enigszins voorbij. Akkerbouw en veeteelt bleven tot aan 1800 dan ook de belangrijkste vormen van agrarisch bedrijf. De gunstige omstandigheden voor de tuinbouw (bodem, microklimaat, regionale afzetmarkt) zouden pas later ten volle worden benut.

Halverwege de negentiende eeuw raakte de ontwikkeling van de tuinbouw in een stroomversnelling. De sector kreeg een sterke stimulans door een toenemende vraag naar goedkoop volksvoedsel vanuit Engeland, dit onder invloed van de industriële ontwikkeling aldaar. Het Westland legde zich toe op de levering van (vroeg) aardappelen, asperges en uien. Dit ging ten koste van de fruitteelt. Ook werden boomgaarden, singels en hagen

gekapt waardoor het gunstige microklimaat (beschutting tegen kou en wind) werd aangetast. Dat had weer nadelige gevolgen voor de druiventeelt die in de eerste helft van de negentiende eeuw dan ook sterk terugliep.

3.2. Ontwikkelingen 1850-1945

Omstreeks 1850 was ongeveer de helft van het cultuurland van 's-Gravenzande in gebruik als akkerland, een kwart als weiland en een kwart voor de tuinbouw. Bij een drietal nog resterende buitenplaatsen (Vreeburch, Ouwendyck en Dyckerwaal) lagen met bos beplante percelen. Tevens was een deel van de Staelduinen begroeid met opgaand hout. Een groter deel lag woest, evenals de smalle duinstrook langs de Noordzee (**figuur 6a**).

In de tweede helft van de negentiende eeuw breidde de tuinbouw zich uit. Een belangrijk nieuw gegeven was de aanwending van glas voor het opkweken van planten en het vervroegen van teelten. Vanaf 1850 werden al op enige schaal schietramen gebruikt voor fruitteelt langs muren, later kwamen muurkassen in zwang met een groter glasoppervlak (zogenaamde lessenaar- en kopkas). Eind negentiende eeuw nam men ook kassen in gebruik met tweezijdig glas, al of niet met geknikte spanten (voor meer werkruimte) (zie **figuur 3**). Deze ontwikkeling gaf de druiventeelt een belangrijke stimulans. In de groenteteelt werd vooral gebruik gemaakt van platglas (ramen). Deze ramen waren eerst nog onderverdeeld in meerdere ruitjes, later werden ze uit één stuk gemaakt (éénruiters). Tot 1900 bleef het glasegebruik echter nog beperkt.

De landbouwcrisis van de jaren tachtig van de vorige eeuw bracht ook voor de tuinbouw grote problemen teweeg. Naast prijsdaling en afzetvermindering (Engelse markt ging verloren) kreeg men te maken met een kwaliteitsprobleem en een organisatievraagstuk. Het antwoord op deze problemen kwam in 1889 in de vorm van de oprichting van de "Vereniging Westland". Deze vereniging had tot doel de kwaliteit te bewaken en de afzet in betere banen te leiden middels veilingen. De veilingen van de afdeling 's-Gravenzande werden aanvankelijk in de plaatselijke herberg gehouden. In 1903 werd het eerste echte veilinggebouw binnen de gemeente opgericht. Nieuwe exemplaren volgden in 1912 en 1914. In 1927 werd een geheel nieuw veilingcomplex in gebruik genomen (aan de Vaart/Gasthuislaan). In het streven om variatie aan te brengen in het bouwplan begon men eind negentiende eeuw met het telen van bollen (tulpen) op daarvoor geschikte geestgronden. Na de eeuwwisseling zou deze bollenteelt zich snel uitbreiden.

De opmars van de tuinbouw ging ten koste van de overige vormen van grondgebruik. Tot 1900 verminderde vooral het areaal akkerland in het zuidoosten en westen van de gemeente. De hoger gelegen zandgronden kwamen het eerst in aanmerking.

Waar het grondwaterpeil een te laag niveau had, verlaagde men het maaiveld door afgraving van de bovengrond. Dit afzanden of afgeesten heeft onder meer plaatsgevonden in de polder Staelduinen en de Heen- en Geestvaartpolder. In de Staelduinen werden nieuwe vaarsloten aangelegd (vergelijk **figuur 6a** en **b**). Het afgegraven zand werd benut voor ophoging van lager gelegen zand- en kleigronden (onder andere langs de Vlotwatering, Monsterse en Nieuwe Vaart). Deze "opgevaaren gronden" verkregen zodoende een voor de tuinbouw geschikte bodemstructuur. De mest voor de akkers werd veelal per schuit aangevoerd. Ook de afvoer van de geogste produkten geschiedde over het water. In het westen van 's-Gravenzande, waar geen vaarsloten waren, gebruikte men paard en wagen of de hondekar.

Na 1900 werd het areaal tuinbouwgrond verder uitgebreid; nu ook ten koste van de lagere weidegronden nadat de bodem hier verbeterd was door het "opvaren" van zand en turfmoalm. Net als elders in het Westland gingen ook de telers in 's-Gravenzande steeds vaker glas toepassen. Het glasareaal zou toenemen van circa 2 hectare rond 1900 naar 125 hectare anno 1933. Druiventeelt nam hier maar liefst 75 hectare van in beslag. Tijdens de crisis van de jaren dertig voorkwam een bouwstop verdere toename van het aantal tuinbouwkassen. Nieuwe teelten (komkommer, tomaat) en produktiewijzen leidden tot de bouw van een ander soort kassen (fig. 3). Brede, manshoge warenhuizen met een frame van hout, ijzer of beton gingen het platglas en de muurkassen vervangen. Kasverwarming deed zijn intrede (met behulp van kolen- en oliegestookte kachels). Tussen de warenhuizen verrezen schoorstenen. Andere soorten van beschutting zoals muren, schuttingen en singels werden overbodig en opgeruimd. Ook verdwenen de nog resterende houtopstanden van de voormalige buitenplaatsen. Het landschap kreeg zodoende een eentoniger aanblik. Het Staelduinse Bos werd rond de eeuwwisseling door nieuwe aanplant van loof- en naaldhout uitgebreid (vergelijk **figuur 6a** en **c**).

Omstreeks 1940 nam het tuinbouwareaal reeds drievierde deel van het gemeentelijk landbouwgebied in beslag. Kassen waren weliswaar nog niet zo dominant als in de aanliggende gemeenten Naaldwijk en Monster maar toch zeker nadrukkelijk aanwezig. Alleen in het zuiden (polder Nieuwland) en westen (polders 't Oude Land en Lange Stukken) van 's-Gravenzande lag nog weiland. De akkerbouw was gereduceerd tot de teelt van vroege aardappelen. In de tuinbouw waren traditionele teelten zoals die van asperges verdrongen door nieuwe groentegewassen als sla en tomaten.

3.3. Ontwikkelingen na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog raakte de kassenbouw in een stroomversnelling. Het areaal met glasopstanden nam toe van 125 hectare anno 1940 naar bijna 500 hectare in 1970. Sindsdien is het "glasoppervlak" nog verder uitgebreid. Oude kastypen werden vervangen door nieuwe. De moderne warenhuizen kregen een ijzeren onderbouw en aluminiumframe. Hout en beton verdwenen als constructiemateriaal. Kasverwarming (nu op aardgas) werd algemeen, later ook computermatige klimaatbeheersing. Men specialiseerde zich in enkele gewassen, met nadruk op sla en tomaten. De druiventeelt zou praktisch geheel verdwijnen, evenals de bollenteelt. Nieuw was de teelt van bloemen en planten.

In 1970 fuseerden de veilingverenigingen van 's-Gravenzande, Monster, Naaldwijk, Woutersweg en Zwartendijk. Dat resulteerde in de bouw van nieuwe veilingruimte te 's-Gravenzande, aansluitend bij het bestaande complex (gereed in 1972). Het huidige veilingcomplex meet maar liefst 16 ha, waarvan 7,5 bebouwd. Het transport per schuit maakte plaats voor vervoer per as. In verband daarmee heeft het wegennet na 1945 een opmerkelijke uitbreiding ondergaan. Dit betrof hoofdzakelijk de aanleg van een groot aantal insteekwegen ter ontsluiting van de agrarische bedrijven (vergelijk **figuur 6c** en **d**).

Tuinbouw op de volle grond komt nu bijna niet meer voor. De oppervlakte weiland beperkt zich tot enkele verspreide percelen. Akkerbouw is praktisch geheel verdwenen. Ondanks de ingrijpende veranderingen in bodemgebruik is de oude verkavelingsstructuur tot op heden in grote lijnen gehandhaafd. In enkele polders (onder andere polder Nieuwland) is de kleinschalige parcelering van blokken en stroken door schaalvergroting gewijzigd in grotere, meer rationele rechthoeken. Nederzettingsuitbreidingen van 's-Gravenzande en Heenweg

(hoofdstuk 5) hebben na de oorlog een deel van het agrarisch gebied ingenomen. In het zuidwesten van de gemeente kwam tegen de duinvoet een zomerhuisjescomplex tot stand (vergelijk **figuur 6c/d** en **7c/d**)

3.4. Visuele karakteristiek (landelijk gebied)

Men kan zich terecht afvragen of het buitengebied van 's-Gravenzande nog wel aangemerkt kan worden als landelijk gebied. Bijna overal wordt het beeld bepaald door tuinbouwkassen. Deze "glazen stad" met zijn schoorstenen maakt veeleer de indruk van een agrarisch industrielandchap. De bebouwing van 's-Gravenzande en Heenweg is volledig opgesloten door het kassengebied. Belangrijke beeld dragers zijn verder de doorgaande wegen (meestal zonder beplanting) en enkele waterlopen (onder andere het Nieuwe Water). Vanaf de dijken (Maasdijk, Zanddijk en Slaperdijk) kan men het kassenlandschap overzien. Oriëntatiepunten vormen de hervormde kerk en de korenmolen van 's-Gravenzande.

In het zuiden van de gemeente ligt het Staelduinse Bos, met aan de noordzijde een smalle strook nat weiland. Dit bos is vanuit de omtrek zichtbaar. De duinstrook langs de Noordzee is smal en weinig geaccidenteerd. Aan de binnenzijde ervan ligt de Slaperdijk. Het beeld van het aan de andere zijde gelegen strand wordt mede bepaald door de Delflandse Hoofden.

4. INFRASTRUCTUUR

4.1. Landwegen

Tot halverwege de eerste helft van de negentiende eeuw was het wegennet binnen de gemeente nog praktisch geheel onverhard, evenals elders in het Westland. Het wegdek bestond uit zand en/of klei. De meeste verbindingen waren van (inter)lokale betekenis. Ze volgden het patroon van polderdijken (par. 4.3.) en hadden voornamelijk een zuidoost-noordwestelijk verloop. Slechts de Maasdijk in het zuiden van de gemeente zal een regionale verkeersfunctie hebben gehad. De begaanbaarheid was matig, in tijden van regen en dooi zelfs slecht. De wegen langs de binnenduinstrand waren door een schelpenlaag vaak beter begaanbaar. Het kon zodoende gebeuren dat men, om Delft te bereiken, liever een omweg via Den Haag maakte dan rechtstreeks binnendoor te gaan. Voor transport van enige omvang was men aangewezen op het stelsel van vaarsloten (par.4.2.). In de dorpskom van 's-Gravenzande had men het wegdek verstevigd met puin en as. De centrale dorpsas (Langestraat) was reeds vóór 1850 geplaveid.

In 1837 leidde een gezamenlijk initiatief van de gemeenten Naaldwijk, Wateringen, Monster en 's-Gravenzande tot steun van de provinciale en rijksoverheid voor wegverbetering. Enkele jaren later was een aantal zandwegen omgezet in schelpwegen. Spoedig volgde verharding met grind (vanaf 1852). Dit was beter bestand tegen zwaar verkeer. Binnen de gemeente 's-Gravenzande werd de verbinding Naaldwijk-'s-Gravenzande-Monster, een gedeelte van de Maasdijk en een tweetal polderwegen begrind. In de polder Staelduinen zorgde een nieuwe weg voor de ontsluiting van nieuw ontgonnen tuinbouwgronden.

Rond de eeuwwisseling waren de meeste wegen verhard. De toename van het verkeer deed de vraag ontstaan naar nieuwe verhardingsmaterialen. Al vrij snel ging men over tot de toepassing van basalt. De provinciale weg Rijswijk-'s-Gravenzande-Monster, van belang voor het transport van tuinbouwproducten, werd rond 1930 voorzien van een bitumenverharding (asfalt). Hiermee verkreeg men een mooi glad wegdek waarover groente en fruit veilig konden worden vervoerd. De bruggen in deze weg werden vernieuwd door Provinciale Waterstaat. De uitvoering hiervan geschiedde volgens een bepaald standaardtype.

In de tuinbouw ging het vervoer per as een steeds grotere rol spelen, met name het transport vanaf de veiling. Tot aan de Tweede Wereldoorlog werd echter het merendeel van de geogste producten nog per schuit naar de veiling gebracht.

Tussen 1920 en 1940 werd een begin gemaakt met een betere ontsluiting van de tuinbouwpercelen door aanleg van insteekwegen (polders Noordland, Lange Stukken, 't Oude Land) (vergelijk fig. 6b en c). De groei van het dorp 's-Gravenzande ging gepaard met uitleg van het lokale stratenpatroon (par. 5.2.1.).

Na 1945 zou het aantal insteekwegen in het buitengebied drastisch toenemen, een gevolg van de overschakeling van water- op wegtransport. De naoorlogse woonwijken van 's-Gravenzande werden ontsloten door aanleg van de Koningin Julianaweg. Ook het tuinbouwgebied werd beter bereikbaar gemaakt door enkele nieuwe verbindingswegen (vgl. fig.6c en d).

4.2. Wateren

Behalve een fijnmazig patroon van sloten (waterhuishouding, perceelsscheiding) ligt binnen de gemeente ook een stelsel van vaarten of wateringen. De meeste van deze vaarten hebben een enigszins bochtige loop en doen derhalve vrij natuurlijk aan (Vlotwating, Monsterse Vaart, Poelwating, Nieuwe Water). Het zijn vergraven restanten van krekens of (rivier-)geulen. In de zeventiende eeuw bracht het hoogheemraadschap Delfland, op aandringen van stadhouder Willem III, enkele verbeteringen aan in het afwateringsstelsel. Bestaande waterlopen werden verbreed en tussen het Nieuwe Water en Naaldwijk werd de Naaldwijkse Vaart gegraven. In 1896 kwam het Zwethkanaal in gebruik (par. 2.2.).

De verschillende vaarten vervulden tot ver in deze eeuw een belangrijke functie bij de af- en aanvoer van tuinbouwproducten. Door groei van de tuinbouwsector nam ook het waterverkeer toe. Tezamen met het toenemend gebruik van motoraandrijving leidde dit tot steeds sterkere aantasting van de oevers. Er werden nog wel plannen opgesteld ter verbetering van het vaartenstelsel maar die bleken al spoedig achterhaald door de ontwikkelingen op het gebied van weg- en railtransport. Na de Tweede Wereldoorlog zou het goederenvervoer per as (vrachtauto) het transport over water overvleugelen.

4.3. Dijken en kustverdedigingswerken

Rond de diverse polders van 's-Gravenzande liggen dijken. In het zuiden van de gemeente loopt tussen de ingepolderde landen de oude Maasdijk. Langs de kust bevindt zich een smalle duinstrook (circa 50 meter breed) die verstevigd is met een slaperdijk en strandhoofden.

De eerste dijken (inmiddels afgegraven) binnen 's-Gravenzande werden vermoedelijk aangelegd in de twaalfde eeuw. Deze vormden een U-vormige waterkering rond het dorp en sloten aan bij de duingronden in het westen.

Halverwege de dertiende eeuw was de Maasdijk een feit. Het binnen de gemeente gelegen dijkvak is waarschijnlijk in twee fasen aangelegd. Het noordelijk deel (Zanddijk) loopt langs de kern van 's-Gravenzande en polder het Waalblok, het zuidelijk deel langs de Heen- en Geestvaartpolder. Ten zuiden van de Maasdijk slibde land aan dat vervolgens werd ingepolderd (polders Noordland (1322) en Nieuwland (1421)). De Staelduinen, een oude haakwalformatie (par. 2.1.), was door zijn hogere ligging van overstroming gevrijwaard. Door nieuwe inpolderingen (Bonnenpolder en Oranjepolder) verloor de oude Maasdijk bij 's-Gravenzande zijn directe waterkerende functie. Thans doet hij dienst als slaperdijk. Bijna alle dijken binnen de gemeente fungeren ook als weg.

De duinstrook langs de Noordzeekust is de afgelopen eeuwen onderhevig geweest aan sterke afslag. Niet alleen was sprake van een voortdurende afname (tussen 1606 en 1765 met ruim 1.000 meter) maar ook vonden er regelmatig doorbraken plaats. Vanaf de vijftiende eeuw heeft men geprobeerd om de duinen te versterken, eerst door het planten van helmgras en plaatsen van rieten schuttingen. Dat bleek weinig effectief. In de zeventiende eeuw braken de duinen bij de Bank(en), ten westen van 's-Gravenzande, meerdere keren door. Het zeewater moest toen gekeerd worden door de achter de duinenrij gelegen slaperdijk (reeds vermeld in 1531). De Slaperdijk is in feite een verlenging van de Maasdijk, langs de kust

doorgetrokken richting Terheijde (gemeente Monster). Ter hoogte van de doorbraken resteert nu nog een nat weidegebied.

In 1682 werd de duinstrook omgewerkt tot een regelmatige zanddijk. Ook deze bezweek verscheidene malen. Daarom ging het hoogheemraadschap van Delfland in 1718 over tot de aanleg van een drietal rijshouten hoofden voor de kust van 's-Gravenzande. In 1732-'33 werd het aantal hoofden uitgebreid tot zes. De houten strandhoofden bleken echter onvoldoende bestendig en vielen op den duur ten prooi aan de golven. Eind achttiende eeuw paste men daarom steen toe bij de bouw van elf dammen. De Slaperdijk werd verzwwaard.

Gedurende de negentiende eeuw nam het aantal strandhoofden langs de Delflandse kust toe, zowel in noordelijke als in zuidelijke richting (vgl. **fig. 6a en b**). In 1846 vond de aanleg plaats van de Bankdijk, een korte dwarsdijk tussen de duinstrook en de Noordlandse dijk. Rond 1900 bedroeg het aantal Delflandse Hoofden ruim zestig. Dit zou toenemen tot 69 stuks anno 1930. Een tiental hoofden tussen 's-Gravenzande en Hoek van Holland is inmiddels onder het zand bedolven geraakt als gevolg van natuurlijke kustaanwas en zandsuppletie (vgl. **figuur 4b en d**). Het strand won daardoor aan breedte.

4.4. Tramwegen

De gemeente 's-Gravenzande werd in 1883 aangesloten op het tramlijnnet van de Westlandsche Stoomtramweg-Maatschappij (WSM). Deze maatschappij bracht onder meer een tramverbinding tot stand tussen Monster en 's-Gravenzande. Deze lijn werd in 1905 in zuidelijke richting verlengd naar Hoek van Holland en kreeg aldaar aansluiting op het spoorwegnet (spoorlijn naar Rotterdam). Deze aansluiting was mogelijk omdat de WSM dezelfde spoorbreedte hanteerde als de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij die onder meer de lijn Hoek van Holland-Rotterdam exploiteerde.

De tramverbinding Monster-'s-Gravenzande-Hoek van Holland volgde praktisch overal het bestaande wegenpatroon. Tussen Monster en 's-Gravenzande liep de lijn parallel aan de Monsterse Weg in zuidelijke richting en boog vlak voor 's-Gravenzande af naar het zuidwesten om via de Zeestraat, Noordlandse Weg en Noordlandse Laan uit te komen bij Hoek van Holland. Een deel van het baanvak tussen 's-Gravenzande en Hoek van Holland kreeg een eigen tracé door de polders Noordland en Nieuwland (**fig. 6b en c**). Bij de passage met de dijken van deze polders werden coupures gemaakt. Even ten noorden van 's-Gravenzande kwam een tramstation aan de Monsterse Weg (**figuur 7b**).

De tram bewees niet alleen goede diensten in het vervoer van personen maar zeker ook in het geval van goederen. Zo konden, na het gereedkomen van de lijn 's-Gravenzande-Hoek van Holland (1905), de tuinbouwprodukten vanaf de meeste veilingen zonder over te laden per spoor naar het buitenland worden getransporteerd. Tijdens de jaren twintig van deze eeuw kreeg de WSM te maken met concurrentie van het wegvervoer. De maatschappij ging ook zelf busdiensten exploiteren.

De tram bleek op den duur niet opgewassen tegen bus en vrachtwagen. In 1932 werd het personenvervoer stopgezet. Het goederenvervoer hield het vol tot na de Tweede Wereldoorlog. Het baanvak Monster-'s-Gravenzande werd in 1952 zelfs nog gedeeltelijk verlegd om de veiling van 's-Gravenzande te kunnen bedienen (nieuw tracé door de polder Lange Stukken met een goederenstation bij de veiling). In datzelfde jaar werd het spoor

tussen 's-Gravenzande en Hoek van Holland opgebroken. Omdat het goederenvervoer naar de veiling tegenviel stopte men in 1965 ook hier met het uitvoeren van diensten. De rails werden verwijderd. Alleen het tramstation aan de Monstere Weg herinnert nog aan het voormalige tramvervoer. Over de tramdijk tussen 's-Gravenzande en Hoek van Holland is een fietspad aangelegd. Invloed op de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting heeft de tramlijn niet gehad.

4.5. Militaire infrastructuur

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ging de Duitse bezetter over tot aanleg van de Atlantikwall. Eén van de werken in deze verdedigingslinie langs de Nederlandse kust was de "Festung Hoek van Holland" (aangelegd 1942-'43). Deze diende ter bescherming van de ingang van de Nieuwe Waterweg die toegang gaf tot Rotterdam. Vrijwel het gehele grondgebied van 's-Gravenzande kwam binnen het verdedigingsbereik van deze vesting te liggen. Ten noorden van de lucht- en kustafweerbatterijen bij Hoek van Holland werd namelijk een dubbele tankgracht aangelegd met daarlangs een groot aantal bunkers (**figuur 10a**). De binnenste tankgracht lag voor een klein deel nog binnen de gemeente 's-Gravenzande (polder het Nieuwland); de buitenste tankgracht praktisch helemaal (min of meer langs de noordelijke en oostelijke gemeentegrens) (**fig. 10b**). Deze zig-zagvormige tankgrachten waren twintig tot dertig meter breed en drie tot vier meter diep. Voor de bouw ervan moest een groot aantal percelen (tuinbouwgrond en kassen) worden ontruimd. Ruim 400 woningen die in het directe schootsveld langs de grachten lagen werden gesloopt. Dat was bijna een kwart van de gemeentelijke woningvoorraad.

Op verschillende plaatsen werden bunkers gebouwd (langs de grachten, in de duinen en in het Staelduinse Bos). Ten noorden van het Staelduinse Bos kwam een draketandversper-ring. In het bos zelf richtten de Duitsers het hoofdkwartier/communicatiecentrum op van de vesting Hoek van Holland. Hier werden ook luchtafweerkanonnen en een lanceerinstallatie voor V-2 raketten opgesteld. Afgezien van luchtaanvallen is de vesting Hoek van Holland tijdens de oorlog nooit daadwerkelijk op haar sterkte getest.

Na de oorlog is de binnenste tankgracht geheel en de buitenste op enkele delen na gedempt (onder andere zuidelijk deel van de Nieuwe Vaart). Veel bunkers zijn gesloopt of in de bodem verzonken door verwijdering van de eronder gelegen zandlaag. De resterende verdedigingswerken kregen soms de functie van opslagruimte of werden gebruikt als fundament bij de bouw van woningen (bijvoorbeeld bij Arendsduin). In het Staelduinse Bos ligt nog een uitgebreid bunkercomplex, bestaande uit enkele tientallen objecten. Een deel hiervan is in de jaren vijftig gebouwd door het Nederlands ministerie van Defensie. Tot in de jaren tachtig deed dit complex dienst als depot voor munitieopslag.

4.6. Nutsvoorzieningen

De gemeente 's-Gravenzande sloot in 1916 een contract af met de elektriciteitscentrale van Delft zodat vanaf dat tijdstip stroom geleverd kon worden aan de inwoners die een aansluiting kregen op het elektriciteitsnet.

De voorziening van leidingwater werd geregeld met de oprichting van de Westlandsche Drinkwater Maatschappij in 1922. Dit intercommunaal bedrijf, waarbij zowel 's-Gravensande, Monster, Naaldwijk als Wateringen was aangesloten, liet een waterwininstallatie bouwen in de duinen ten noorden van Monster. Tegenwoordig verzorgt de Westlandsche Drinkwater Maatschappij ook de waterdistributie voor de gemeenten Maasland, Schipluiden en De Lier.

5. NEDERZETTINGEN

5.1. Algemeen

De gemeente 's-Gravenzande bevat, naast verspreide bebouwing, twee kernen. Dat zijn het dorp 's-Gravenzande, centraal gesitueerd in het tuinbouwgebied, en ten zuiden daarvan het gehucht Heenweg, gelegen aan een dwarsweg van de Maasdijk (par. 5.2.). De twee kernen verschillen duidelijk in ouderdom, vorm en omvang. De systematische plattegrond van 's-Gravenzande (reeds bewoond in de twaalfde eeuw) wijst op planmatige aanleg terwijl de simpele lineaire structuur van Heenweg duidt op een geleidelijke ontwikkeling (niet eerder dan vanaf de eerste helft van de twintigste eeuw). Langs bijna alle doorgaande wegen in het buitengebied is verder dichte "verspreide" bebouwing te vinden (par. 5.3.).

Hoewel de nederzetting 's-Gravenzande medio dertiende eeuw stadsrechten kreeg heeft een echte stedelijke ontwikkeling zich hier niet voorgedaan. De omvang bleef dan ook beperkt. Omstreeks 1500 telde de toenmalige heerlijkheid van 's-Gravenzande en Zandambacht niet meer dan zo'n 800 inwoners. Het merendeel hiervan was woonachtig in de hoofdkern. Na de Middeleeuwen nam het inwonertal toe van ruim 900 in de eerste helft van de zeventiende eeuw naar circa 1.200 eind achttiende eeuw. Vanaf 1800 zijn regelmatig volkstellingen gehouden waardoor men voor de negentiende en twintigste eeuw een vrij nauwkeurig beeld kan krijgen van de bevolkingsontwikkeling. Tabel 1 geeft een overzicht met een interval van gemiddeld twintig jaar.

Tabel 1: Bevolkingsontwikkeling gemeente 's-Gravenzande

jaartal	aantal inwoners	jaartal	aantal inwoners
1795	1.218	1900	5.714
1809	1.262	1910	7.794
1829	1.748	1920	5.736 ¹⁾
1840	2.099	1940	8.025
1860	2.552	1960	9.684
1880	4.608	1980	16.977
1900	5.714	1991	18.641

¹⁾ In 1914 werd het zuidelijk deel van de gemeente (inclusief Hoek van Holland) geannexeerd door Rotterdam. Dit veroorzaakte een bevolkingsterugval.

Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw was er sprake van een verdubbeling van het aantal inwoners. Dit herhaalde zich in de daaropvolgende vijftig jaar. De bevolkingscijfers tussen 1900 en 1940 vertonen een opvallende golfbeweging. Dit is te wijten aan het feit dat Hoek van Holland in 1914 overging van 's-Gravenzande naar Rotterdam waardoor de gemeente een fors aantal inwoners verloor. Van een daadwerkelijke bevolkingsterugloop, veroorzaakt door demografische factoren, was zodoende geen sprake. Anno 1940 telt de "ingekrompen" gemeente 's-Gravenzande maar liefst 8.025 inwoners. De ontwikkelingen in de tuinbouwsector zullen aan deze toename in belangrijke mate hebben bijgedragen.

Ten aanzien van de naoorlogse ontwikkeling is vooral de groei tussen 1960 en 1980 opvallend. In twintig jaar tijd onderging het inwoneraantal bijna een verdubbeling. Dit was het gevolg van belangrijke dorpsuitbreidingen.

5.2. Kernen

Hierna komt de ruimtelijk-functionele ontwikkeling van 's-Gravenzande en Heenweg ter sprake. Als grootste en oudste kern komt 's-Gravenzande als eerste aan bod. De achter deze beschrijving gevoegde bebouwingskarakteristiek betreft een weergave van de voornaamste architectuur-historische kwaliteiten uit de periode 1800-1945.

5.2.1. 's-Gravenzande

De kern 's-Gravenzande is ontstaan op een ten noorden van de (oude) Maasmonding gelegen zandplaat, beschermd door een haakvormige duinstrook met daarop aansluitend een stelsel van polderdijken (par. 4.3.). Op deze plaat ("zand" of "zande") liet de graaf van Holland omstreeks 1200 een hof bouwen. De naam 's-Gravenzande lag zodoende voor de hand.

Reeds voor de stichting van het grafelijk hof was er hier sprake van bewoning. De aanleiding tot het stichten van deze nederzetting wordt wel gezocht in de aanleg van een haven - zo omstreeks 1150 - aan een (later verzande) monding van de Maas. Van de veronderstelde haven valt tegenwoordig niets meer te bespeuren. Evenwijdig aan de oude Maasoever werd de nederzettingas aangelegd (Langestraat, voorheen Heerenstraat). Haaks op deze as kwam een weg tot stand naar het Hof van Holland (Hoflaan). De aanwezigheid van dit hof, aanvankelijk niet veel meer dan een jachtverblijf annex luxe ontginningsboerderij, oefende aantrekkingskracht uit op andere instellingen en voorzieningen. Zo werd er al snel een kapel gesticht (in 1235), gevolgd door een bagijnhof (rond 1255), een gasthuis (medio dertiende eeuw) en een klooster (1427).

Graaf Willem II verleende in 1246 's-Gravenzande stadsrechten, dit op aandringen van zijn moeder (gravin Machteld) die het hof als vaste verblijfplaats had gekozen. Formeel (in naam) mocht 's-Gravenzande zich nu stad noemen maar in de praktijk kwam er van een echte stedelijke ontwikkeling nauwelijks iets terecht. 's-Gravenzande kreeg de rol van bestuurscentrum en plaatsen in de omgeving (Delft, Vlaardingen en Brielle) trokken de belangrijkste economische activiteiten naar zich toe. De nijverheid in 's-Gravenzande bleef bescheiden (lakenindustrie en brouwerij) en de handel beperkte zich voornamelijk tot landbouwprodukten. Landbouw en veeteelt zouden hoofdbron van bestaan blijven.

Zo bracht 's-Gravenzande het niet verder dan (voornaam) dorp en nam maar langzaam in omvang toe (verdichting Langestraat, huizenbouw rond Marktplein). Aanleg van verdedigingswerken (muur, vestinggordel) bleef uit. Wat resteerde was de functie van religieus en agrarisch centrum. Begin veertiende eeuw bezat 's-Gravenzande reeds twee korenmolens. De kapel was in 1238 tot parochiekerk verheven. Het Mariabeeld van dit godshuis zou eeuwenlang vele bedevaartgangers naar het dorp trekken totdat de Reformatie hier een einde aan maakte.

's-Gravenzande kreeg een grote klap toen de plaats in 1418 tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten werd platgebrand. Mogelijk is toen ook het grafelijk hof verwoest.

Waar dit hof precies gestaan heeft is overigens niet geheel duidelijk. Het dorp kwam de klap nauwelijks te boven. De daaropvolgende periode van stagnatie valt af te lezen uit de ontwikkeling van het aantal huizen binnen het ambacht. In 1504 telde 's-Gravenzande 107 huizen, in 1632 106 en in 1732 109 stuks. Het inwoneraantal nam wel wat toe als gevolg van een hogere woningbezetting (par. 5.1.) maar van een nederzettingsuitbreiding was geen sprake. Eind zestiende eeuw werd het klooster opgeheven, gevolgd door bagijnhof en gasthuis. **Figuur 2** geeft de toestand van 's-Gravenzande meer halverwege de zeventiende eeuw. In 1809 stortte de toren van de kerk in waardoor ook het schip zwaar beschadigd werd. Met financiële steun van koning Willem I kon aan de Langestraat een nieuwe hervormde kerk worden opgetrokken. Deze werd eind 1816 in gebruik genomen. In de tweede helft van de negentiende eeuw zou 's-Gravenzande een tweede kerk krijgen, ditmaal van christelijk gereformeerde signatuur.

Vanaf omstreeks 1800 valt een duidelijke versnelling te constateren in de groei van het aantal inwoners (tabel 1). Een belangrijke factor hierbij was de opbloei van de tuinbouw en daarbij behorende handel (par. 3.1./3.2.). De toename van het woningbestand ging echter nog niet gepaard met uitleg van het stratenpatroon. Het bleef voorlopig bij verdichting en nieuwe lintbebouwing. Zo vertoonde de nederzettingsstructuur van 's-Gravenzande halverwege de negentiende eeuw nog nauwelijks verschil met die van vier eeuwen geleden. Structuurbepalend waren Langestraat (voorheen Heerenstraat) en Marktplein (dorpskom met raadhuis, herberg en winkels). Op het Marktplein lag een kleine vijver (paardedrinkplaats, bluswaterreservoir). Deze is eind negentiende eeuw gedempt. Een tweede pleinvormige ruimte bevond zich noordelijker bij de hervormde kerk. Parallel aan (de westzijde van) de Langestraat liep de, nog bijna geheel onbebouwde Sand Ambachtstraat (voorheen Agterweg). Dwars op de Langestraat kwam een aantal korte (gedeeltelijk bebouwde) straatjes uit (Pieter Heusstraat, Ds. van Geeststraat, Van Straalenstraat, Gasthuislaan, Havenstraat, Vaarstraat) (**fig. 8a**). Genoemde straten vormden tezamen een planmatig aandoende, rastervormige plattegrond.

Omstreeks 1850 telde de gemeente 's-Gravenzande ongeveer 2.200 inwoners, waarvan het merendeel in het gelijknamige dorp woonachtig was. Land- en tuinbouw vormden de voornaamste bestaansbron. Neveninkomsten waren er uit de handel in agrarische producten (fruit, aardappelen, tarwe, vlas). Een aantal inwoners was werkzaam in het onderhoud van waterstaatkundige werken in de omgeving (par. 4.3.). Van de twee korenmolens die de nederzetting rijk was, was er één afgebroken. Het overgebleven exemplaar stond aan de Molenstraat.

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw verdubbelde het aantal inwoners weer, net als in de voorafgaande vijftig jaar (tabel 1). De lokale economie werd belangrijk gestimuleerd door de groeiende (arbeids- en kapitaalintensieve) tuinbouwsector. De bouw van nieuwe woningen beperkte zich echter nog steeds tot de bovenbeschreven nederzettingsstructuur. Langs de Sand Ambachtstraat verscheen tweezijdige, half gesloten lintbebouwing, zo ook langs de ten zuiden daarvan gelegen Naaldwijkse Weg en Zuidwind (**fig. 8a**). Aan de oostkant van de kern kwamen woningen en bedrijfspanden tot stand aan de Hoflaan. De Kerkstraat (nu Ds. van Geeststraat), de doorgang van Marktplein naar Sand Ambachtstraat, werd afgesloten door de bouw van een pastorie naast het raadhuis (eveneens negentiende eeuw). In 1889 werd te 's-Gravenzande een veilingvereniging opgericht. Deze vereniging kreeg in 1903 voor het eerst een apart onderkomen. In 1914 kwam een, geheel zelfstandig geëxploiteerd gebouw in gebruik aan de Vaart ten noorden van de dorpskom. De

Westlandsche Stroomtramweg-Maatschappij, in 1883 begonnen met een tramdienst tussen Monster en 's-Gravenzande, liet in 1905 aan de Monsterse Weg een tramstation neerzetten (figuur 7b).

Kort na de eeuwwisseling kreeg 's-Gravenzande naast de bestaande kerken twee nieuwe godshuizen. Halverwege de Langestraat werd in 1903 dichtbij het raadhuis een kerkje gesticht door de Evangelische Unie (sterk verbouwd in 1967). Ten zuiden hiervan, aan het begin van de Langestraat, nam de Gereformeerde Gemeente in 1904 een kerk in gebruik (ingrijpend gerestaureerd in 1966). In 1919 zou de christelijk gereformeerde kerk uit de tweede helft van de negentiende eeuw worden vervangen door een nieuw exemplaar aan het begin van de Monsterse Weg.

Aan het Vaartplein kwam in 1908 een post- en telegraafkantoor tot stand. In dat zelfde jaar werd aan de zuidzijde van het dorp een korenmolen opgericht langs de Naaldwijkse Weg, ter vervanging van de oude molen aan de Molenstraat.

Gedurende de eerste helft van deze eeuw nam het aantal inwoners binnen de gemeente toe tot ruim 8.000. Voor de opvang van de nieuwe dorpsbewoners werd in de jaren 1920-'40 voor het eerst een planmatige uitbreiding gerealiseerd en wel in oostelijke richting. Deze uitbreiding kreeg evenals de oude kern een systematische rastervormige structuur. Haaks op de Langestraat werd een lange rechte weg geprojecteerd (v.d. Kasteelestraat) met een parallelstraat (Mr. de Fremerystraat) en een aantal dwarsstraatjes (onder andere Mr. Schokkingstraat). De v.d. Kasteelestraat werd via de Mr. Bruntstraat verbonden met de Hoflaan (zie fig. 7b, 8a en 9). Tot 1940 werd deze nieuwe wijk slechts gedeeltelijk ingevuld. Langs de v.d. Kasteelestraat en de Mr. de Fremerystraat verschenen uniforme middenstands- c.q. arbeidershuizen (sociale woningbouw) en aan de Mr. Schokkingstraat kwamen ouderenwoningen. Aan de v.d. Kasteelestraat werd verder ook een openbare lagere school gesitueerd. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou dit dorpsdeel verder worden volgebouwd. In het centrum verrees aan het Marktpllein in 1939 een nieuw politiebureau annex brandweerkazerne.

De tuinbouw ontwikkelde zich zo voorspoedig dat in 1927 het veilinggebouw aan de Vaart/Gasthuislaan aanzienlijk moest worden vergroot. Rond het dorp kwamen steeds meer kassen tot stand. De boomgaarden en houtopstanden van de oude buitenplaatsen waren toen al lang verdwenen. Naast de (land- en) tuinbouw kwam er in de eerste helft van deze eeuw ook enige nijverheid tot ontwikkeling. Deze bestond uit de fabricage van broeiramen en kisten, houtzagerij en zeilmakerij.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden in verband met de aanleg van verdedigingswerken binnen de gemeente ruim 400 woningen afgebroken (par. 4.5). Ruim 1.500 inwoners moesten worden geëvacueerd. Het zou na de oorlog lang duren eer de ontstane woningnood was opgeheven. Nieuwe uitbreidingswijken werden gerealiseerd in oostelijke en zuidelijke richting. Vooral in de jaren zestig en zeventig was sprake van forse groei. Aan het Marktpllein werd de naast het raadhuis gelegen pastorie afgebroken waardoor hier (weer) een doorgang ontstond naar de Sand Ambachtstraat. Het veilingcomplex aan de Gasthuislaan onderging in 1972 een sterke uitbreiding. 's-Gravenzande kreeg een omvangrijk sportcomplex, een recreatiepark en een overdekt zwembad. De toeristenbranche won aan belang. In de afgelopen jaren heeft de nederzetting zich ook in westelijke richting uitgebreid. De omgeving van het dorp is geheel verdicht geraakt door opeengepakte kassenbebouwing (vgl. fig. 7 b, c en d).

5.2.2. Heenweg

Heenweg is gelegen in de Heen- en Geestvaartpolder in het zuidoosten van de gemeente. Deze kleine kern, die het midden houdt tussen een gehucht en een dorpje, kan worden gekenmerkt als een wegnederzetting. Hoofdelement van de simpele T-vormige nederzittingsstructuur is een polderweg (de Heenweg), haaks op de Maasdijk. Aan de voet van de Maasdijk lagen eind negentiende eeuw op deze hoogte enkele boerderijen en tuinderswoningen. De polderweg was toen nog bijna geheel onbebouwd. Iets verder zuidoostelijk langs de Maasdijk was in 1873 een rooms-katholiek kerkje in gebruik genomen.

Rond de eeuwwisseling stichtte men op de hoek van de Heenweg en de Maasdijk een streekschooltje. De agrarische bebouwing ter plekke onderging weliswaar enige verdichting maar kernvorming liet nog op zich wachten (fig. 7a). Pas in het tweede kwart van deze eeuw werd bij de school (langs de Heenweg) een handjevol woningen neergezet. Tevens kwam de kassenbouw goed op gang. De ventweg onderlangs de Maasdijk kreeg een verharding en haaks hierop werd een begin gemaakt met de aanleg van enkele straatjes (Lugtigheidstraat, D. v.d. Knijfstraat) (fig. 8b). Omstreeks 1940 was Heenweg echter nog niet meer dan een klein agrarisch gehucht (circa dertig huizen) van zo'n 150 inwoners (fig. 7b).

Na de Tweede Wereldoorlog werd de verzorgende functie van Heenweg uitgebreid met een (hervormde) kerk en een postkantoor. De enkelzijdige lintbebouwing langs de Heenweg en de Maasdijk verdichtte zich. Op de topografische kaart wordt de nederzetting nu voor het eerst aangeduid met een eigen plaatsnaam: Maasdijk-Heenweg (fig. 7c). In de jaren zestig kwam een kleine uitbreiding tot stand ten westen van de oude bebouwing. Dit wijkje werd in de jaren zeventig en tachtig verder ingevuld (fig. 7d). Inmiddels is Heenweg, net als 's-Gravenzande, geheel ingesloten door tuinbouwkassen.

5.3. Verspreide bebouwing

Omstreeks 1850 was het landelijk gebied rond 's-Gravenzande nog betrekkelijk open. Langs de hoofdwegen (Maasdijk, Monsterse Weg en Naaldwijkse Weg) stonden op vrij grote onderlinge afstand agrarische bedrijven. In het oosten lagen nog (delen van) drie buitenplaatsen en een poldermolen. De buitenplaatsen werden nog vóór 1900 geheel gesloopt, de molen verdween in de eerste helft van de twintigste eeuw.

In de periode 1850-1940 breidde de bebouwing in het buitengebied zich uit langs de hoofdverbindingen. Omdat het vervoer van agrarische produkten in steeds grotere mate per as geschiedde richtten veel (tuinbouw)bedrijven zich in de loop van deze eeuw naar de weg (zie par. 4.1.). De bouw van kassen veroorzaakte verdichting. Eind negentiende eeuw werd aan de Van Rijckevorsellaan ten oosten van het Staelduinse Bos een aantal pachterswoningen gebouwd, dit op initiatief van Jonkheer van Rijckevorsel die hier de bodem had laten afzanden om geschikt te maken voor tuinbouw (par. 3.2.). Ten noorden van het Staelduinse Bos was in 1872-'73 aan de Maasdijk een kerkje opgericht voor de rooms-katholieke geloofsgemeenschap van 's-Gravenzande. Dit zaalkerkje heeft nog steeds een vrije ligging.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd in het buitengebied een groot aantal bunkers gebouwd. Een deel hiervan concentreerde zich in het Staelduinse Bos. Veel van deze militaire objecten zijn nog aanwezig (par. 4.5.).

In de afgelopen decennia is de bebouwing rond 's-Gravenzande en Heenweg zodanig verdicht dat deze veelal niet meer als verspreid kan worden aangemerkt. Langs een aantal wegen (Naaldwijkse Weg, Monsterse Weg, Groeneweg, Woutersweg) is nu sprake van open lintbebouwing.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Algemeen/provinciaal:

- Aa, A.J. van der (1839-1851)
Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, 13 delen + suppl. Gorinchem.
- Atlas van historische vestingwerken in Nederland (1970)
Deel IV, de provincieën Zuidholland en Zeeland. Eerste aflevering: Zuidholland.
Z.p..
- Beekman, A.A. (1948)
De wateren van Nederland. Aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven.
's-Gravenhage.
- Een beeld van het zuid-hollandse landschap (1981-1988)
Een landschapsonderzoek in opdracht van de provincie Zuid-Holland. 6 delen. Z.p..
- Beschrijving van de provincie Zuid-Holland behorende bij de waterstaatskaart
(1967). 's-Gravenhage.
- Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari C.B.S.. 's-Gravenhage,
1950-heden.
- De bodem van Nederland (1965)
Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Samengesteld door
de Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.
- Buisman, J. (red.) (1978)
Zuid-Holland vanuit de lucht. Baarn.
- Craandijk, J. (1888)
Wandelingen door Nederland. Met platen naar de lithografiën van P.A. Schipperus
en wandelkaartjes. Haarlem.
- Dijksterhuis, R. (1984)
Spoorwegtracering en stedenbouw in Nederland; Historische analyse van een
wisselwerking. De eerste eeuw: 1840-1940. Proefschrift, TH Delft.
- Don, P. (red.) (1985)
Kunstreisboek Zuid-Holland. 8e dr., Weesp.
- Drinkwatervoorziening in Nederland 1913-1938 (1938)
Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Centrale Commissie
voor Drinkwatervoorziening en van het rijksbureau voor Drinkwatervoorziening.
Den Haag.

- Fruin, R. (red.) (1866)
Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaan in den jaere MDXIV. Leiden.
- Fruin, R. (red.) (1976)
Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaan in den jaere MCCCCXCIII. Leiden.
- Gedenkboek Twee eeuwen Waterstaatswerken (z.j.). Z.p..
- Honderd jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland (1976)
Enige opstellen over de geschiedenis. 's-Gravenhage.
- Kley, J. van der (red.) (1967)
Vaarwegen in Nederland. Een beschrijving van de Nederlandse binnenvaartwegen. Assen/Amsterdam/Rotterdam/Brussel.
- Kroon, A.W. (1862)
Tegenwoordige staat van Zuid-Holland. Beschrijving en afbeelding der steden, dorpen, heerlijkheden en verdere wetenswaardige plaatsen in die provincie. Amsterdam.
- Lijst van Nederlandse gemeenten sinds 1830, waarvan de grens is gewijzigd, waarvan de naam is veranderd, die zijn opgeheven, nieuw gevormd of ingepolderd (1968). Z.p..
- De molens van Zuid-Holland (1980). Den Haag.
- Mulder, G.J.A. (red.) (1949-1959)
Handboek der geografie van Nederland. 6 delen. Zwolle.
- De ontwikkeling onzer electriciteitsvoorziening 1880-1938 (1948).
Uitgegeven naar aanleiding van het 25-jarig bestaan der Vereeniging van directeuren van electriciteitsbedrijven in Nederland. 2 delen. Arnhem.
- Postma, C. (red.) (1963)
Holland in vroeger tijd; 18e-eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland. 5 delen. 's-Gravenhage.
- Register van beschermde monumenten (1989). Zeist.
- Statistisch overzicht der Waterleidingen in Nederland over de jaren 1946 en 1947 (1950). Leeuwarden.

- Steegh, A. (1985)
Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in Kaart. 2e dr., Zutphen.
- Teixeira de Mattos, L.F. (1906-1961)
De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. 16 delen. 's-Gravenhage.
- Tuinbouwatlas van Nederland [± 1941].
Samengesteld door den Tuinbouw-voorlichtingsdienst van het Departement van Landbouw en Visscherij.
- Vermooten, M. en Smit, T. (1989)
Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations: Noord- en Zuid-Holland en Flevoland. Hapert.
- Vervloet, J.A.J. en Steegh, A.W.A.Th. (1989)
Bibliografie van de historische geografie. Wageningen.
- Verzameling van gegevens betreffende de electriciteitsvoorziening in de provincie Zuid-Holland (1915). 's-Gravenhage.
- Wallenburg, C. van (1966)
De bodem van Zuid-Holland. Toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Wageningen.
- Witkamp, P.H. (1877)
Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Tiel.
- Witkamp, P.H. en Sipman, M.A. (1895)
Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Nieuwe uitgaaf. Arnhem/Nijmegen.

Regionaal/lokaal:

- Barendse, J. (1951)
Hollands tuin. De Westlandse tuinbouw van vroeger tot nu. Uitgave van "Bond Westland", 's-Gravenzande.
- Dahmeijer, J., Reedijk, P.G. (eindredactie) en Sonneveld, Jac. (1981)
's-Gravenzande in het verleden en heden.
- Dahmeijer, J. Dahmeijer-Fousert, M.M. en Immerzeel, A.A.G. (1990)
Stad binnen de vesting. 's-Gravenzande in de Tweede Wereldoorlog.
- Dolk, Th.J.A. (1939)
Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland. 's-Gravenhage.

- Dun, P. van (z.j.)
's-Gravenzande, stad of nederzetting? Z.p.
- Duyvestein, L.P. (z.j.)
Van schietraam tot kas. Geschiedenis van de kassenbouw.
- Emmens, J. (1963)
Het Westland. Uit: Provinciaal verslag van Zuid-Holland over 1963 (pp. 37-94).
- Gedenkschrift (1931)
NV "Westlandsche Stoomtramweg-Maatschappij". "Van stoomtram tot locaalspoorweg met autodiensten". Gedenkschrift ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan: 1881-30 juli 1931. 's-Gravenhage.
- Van Liere, W.J. van (1948)
De bodemgesteldheid van het Westland. Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.
- Ridder, J.G. de (1966)
De kerkhistorie van het Westland; 400 jaren protestantisme in het Westland, 1556-1966. Zaltbommel.
- Ridder, J.G. de (1974)
Uit de geschiedenis van het Westland, "de Glazen Stad". 's-Gravenhage.
- Verbraeck, A.A. (1933)
Het Westland. Wolters Uitgevers-Maatschappij NV. Groningen's/Den Haag/Batavia.
- Voerman, J. (1955)
75 jaar W.S.M., 1881-1956. Overdruk uit "Streek- en Stadsvervoer". Uitgave: Stichting Tram-Archief, 's-Gravenhage.
- Westland (z.j.)
Westland, Glazen stad. Hieruit: 's-Gravenzande (pp. 5-8).

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

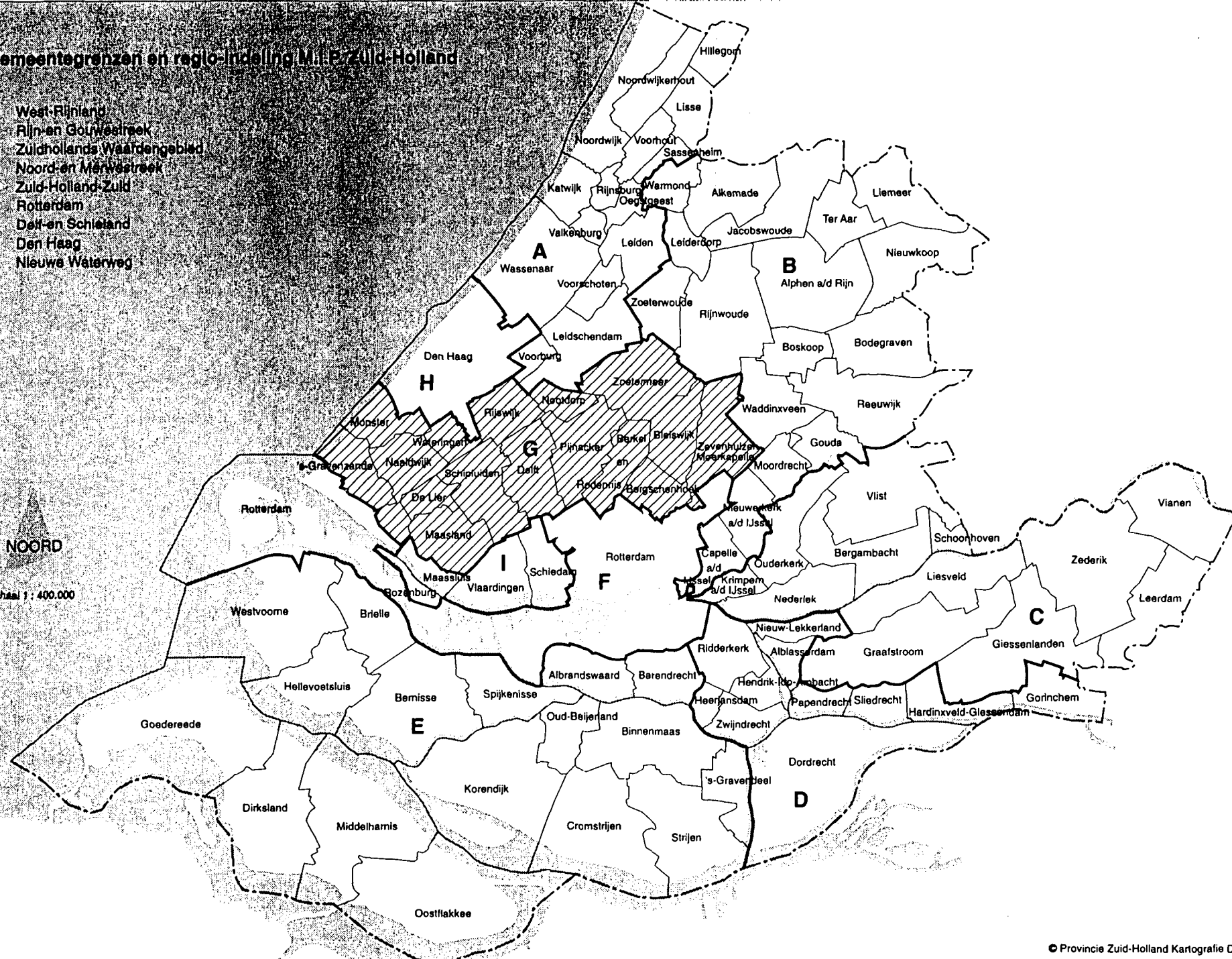
- Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1 : 50.000
 - * bladnr. 37 Rotterdam (verkenning 1849-1850, druk 1858).
- Gemeente-atlas van de provincie Zuid-Holland (1869). Door J. Kuyper, Leeuwarden. Herdruk 1971, Groningen.
- Chromo-topografische Kaart van Nederland, schaal 1 : 25.000
 - * bladnr. 457 Noordlandsche Dijk (1876)
 - * bladnr. 457 Noordlandsche Dijk (1905)
 - * bladnr. 458 Monster (1876)
 - * bladnr. 458 Monster (1913)
 - * bladnr. 478 Hoek van Holland (1880)
 - * bladnr. 478 Hoek van Holland (1912)
 - * bladnr. 479 Naaldwijk (1880)
 - * bladnr. 479 Naaldwijk (1912)
- Topografische Kaart van Nederland, schaal 1 : 25.000
 - * bladnr. 37A Hoek van Holland (1938)
 - * bladnr. 37A Hoek van Holland (1954)
 - * bladnr. 37A Hoek van Holland (1990)
 - * bladnr. 37B Naaldwijk (1939)
 - * bladnr. 37B Naaldwijk (1955)
 - * bladnr. 37B Naaldwijk (1990)
- Topografische Kaart van Nederland, schaal 1 : 50.000
 - * bladnr. 37W Rotterdam (1920)
 - * bladnr. 37W Rotterdam (1939)
 - * bladnr. 37W Rotterdam (1987)

Gemeentegrenzen en regio-indeling M.I.P. Zuid-Holland

- A West-Rijnland
- B Rijn-en Gouwestreek
- C Zuidhollands Waardengebied
- D Noord-en Merwestreek
- E Zuid-Holland-Zuid
- F Rotterdam
- G Delft-en Schieland
- H Den Haag
- I Nieuwe Waterweg

NOORD

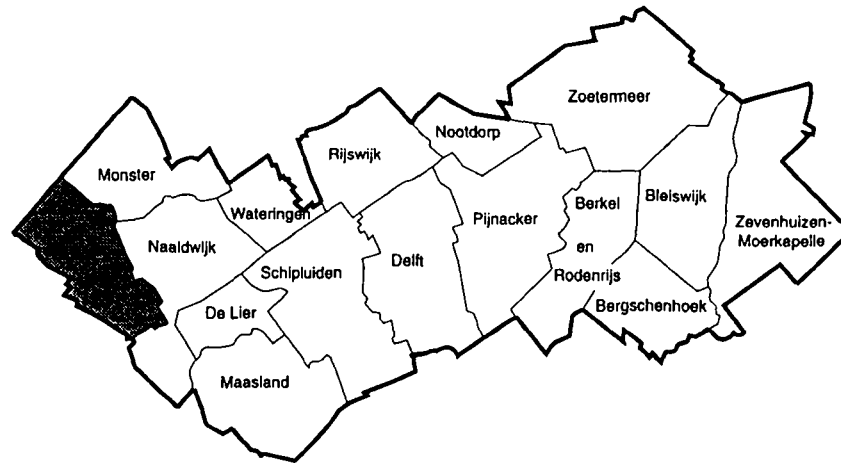
Schaal 1 : 400.000

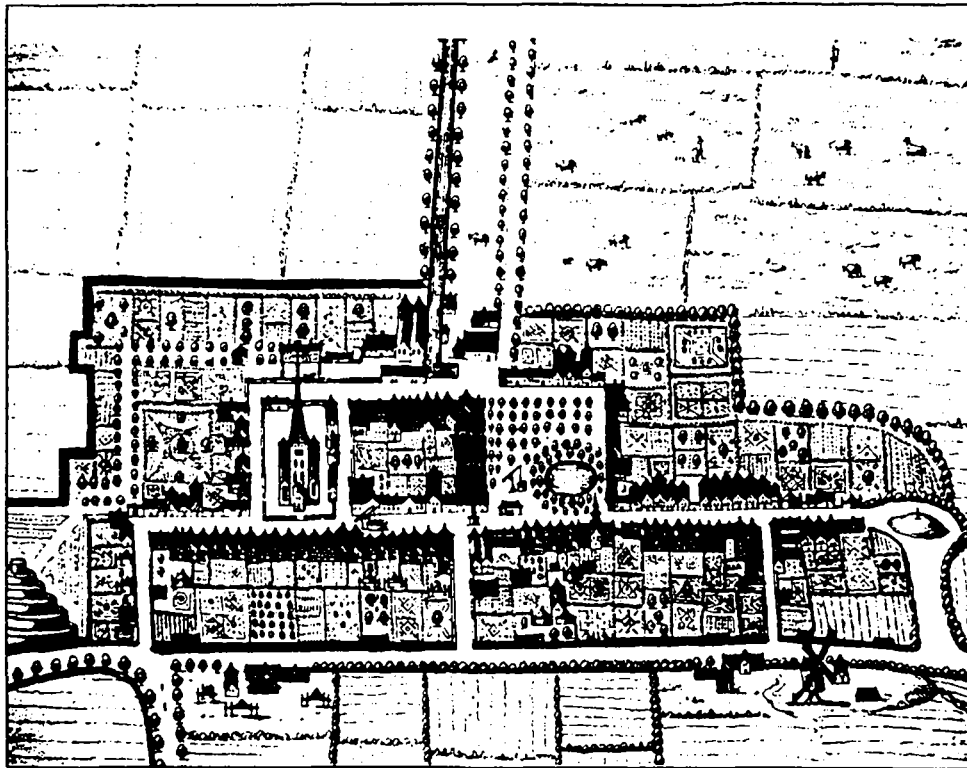

Figuur
Gemeente 's-Gravenzande

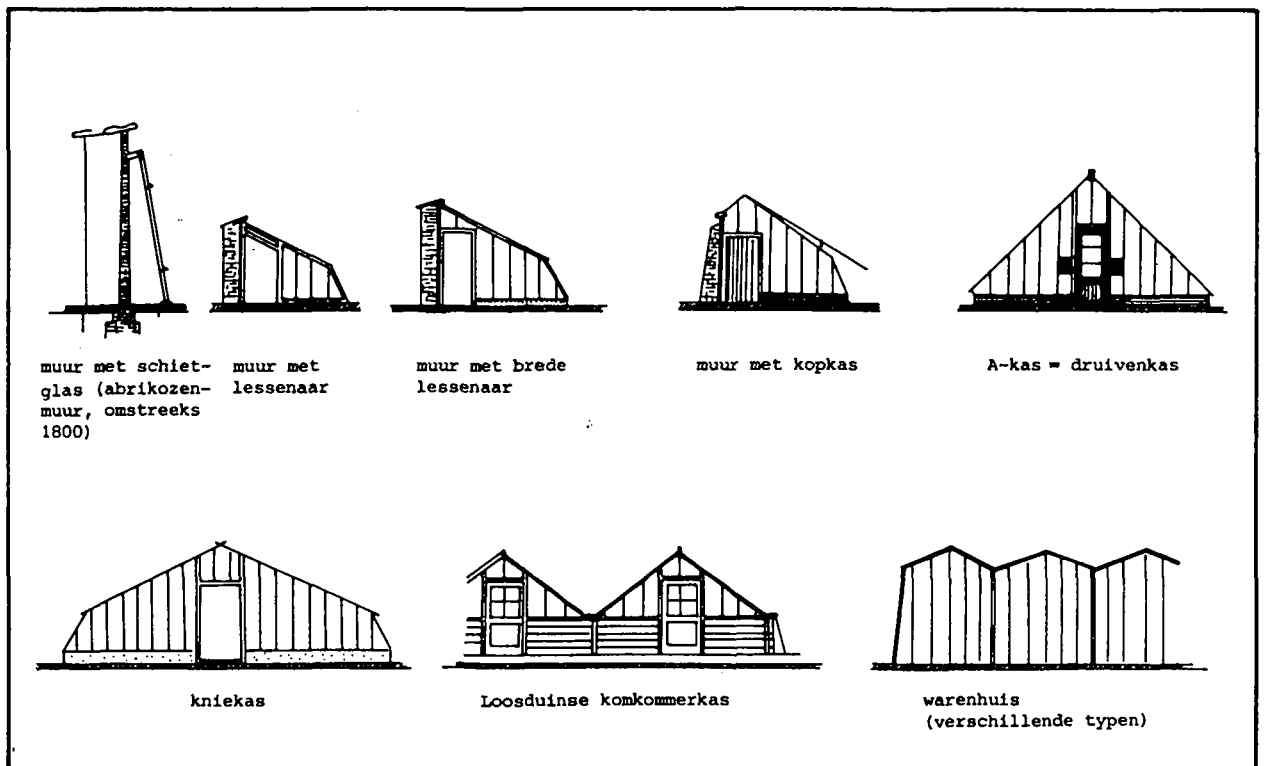

schaal 1 : 300.000

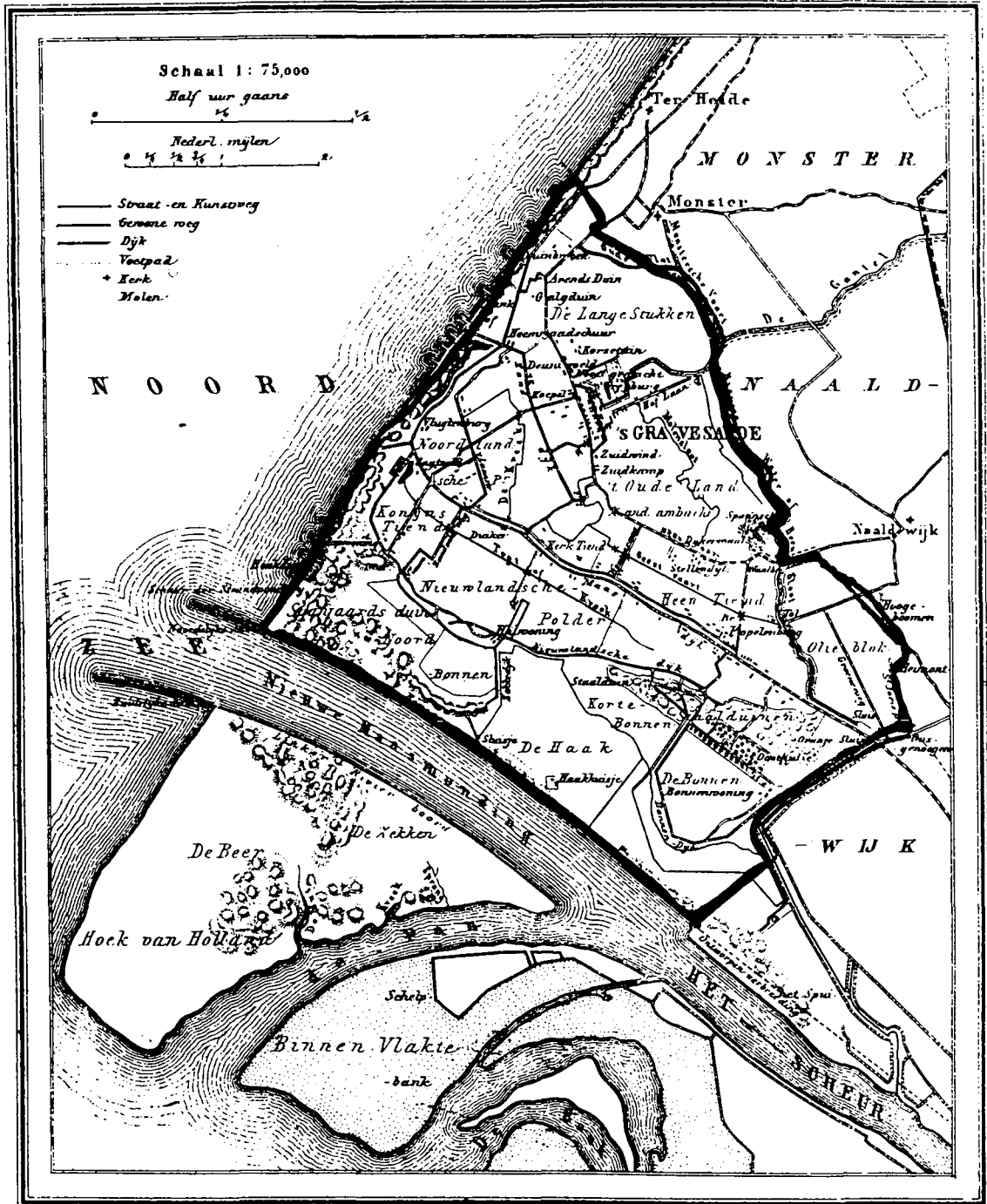
Figuur 2. Plattegrond 's-Gravensande, uitgegeven in 1652 door Joan Blaeu.

Figuur 3. Kastypen, vanaf ca. 1800 gebouwd in het Westland.

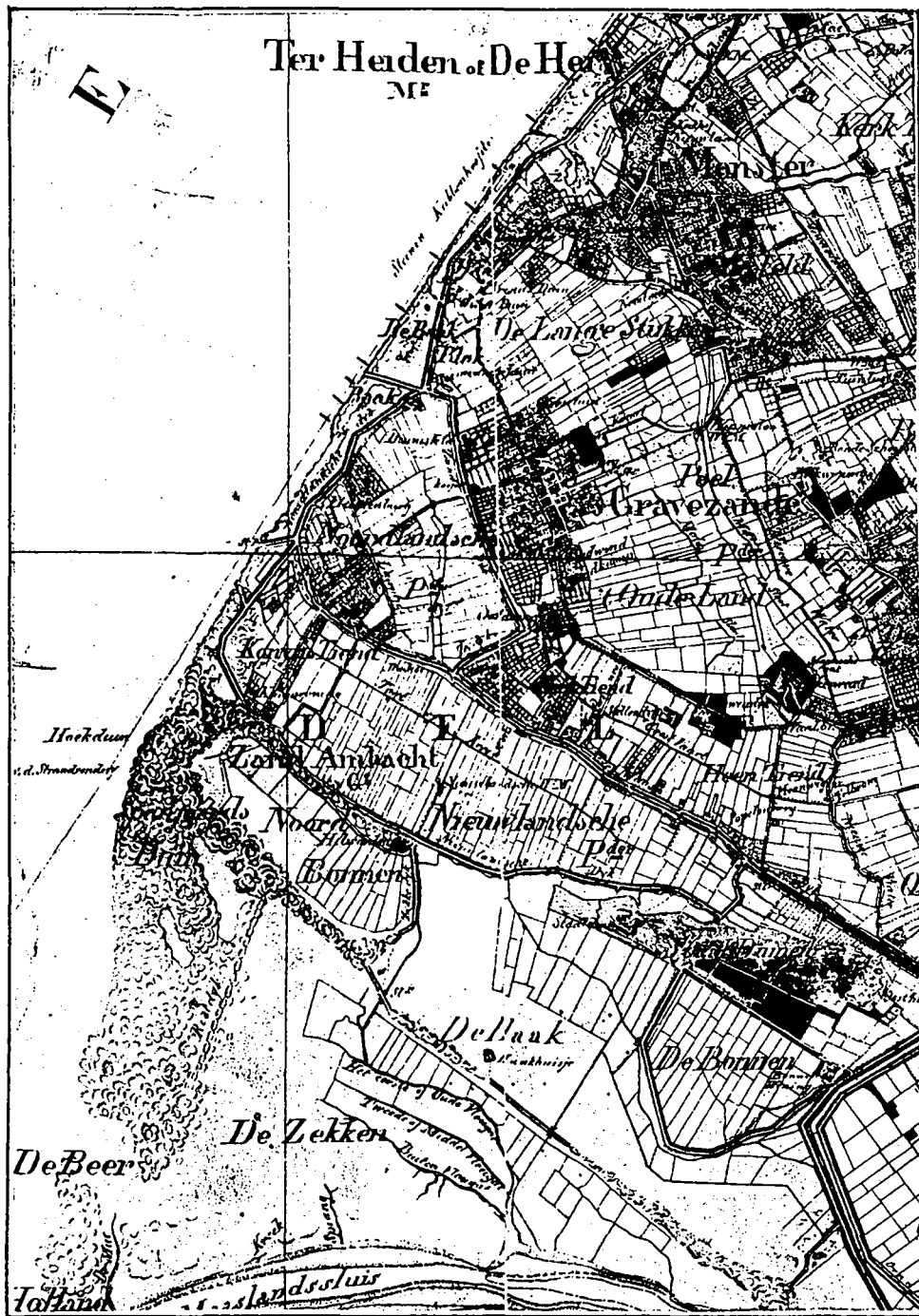
Figuur 4. Fragment van de waterschapskaart van Delfland door Cruquius uit 1752.
 Het noorden bevindt zich rechtsboven (schaal ca. 1:50.000).

Getekend door J. Kuyper

Uitgave van Huo Suringar te Leeuwarden

Figuur 5. 's-Gravensande anno 1869.

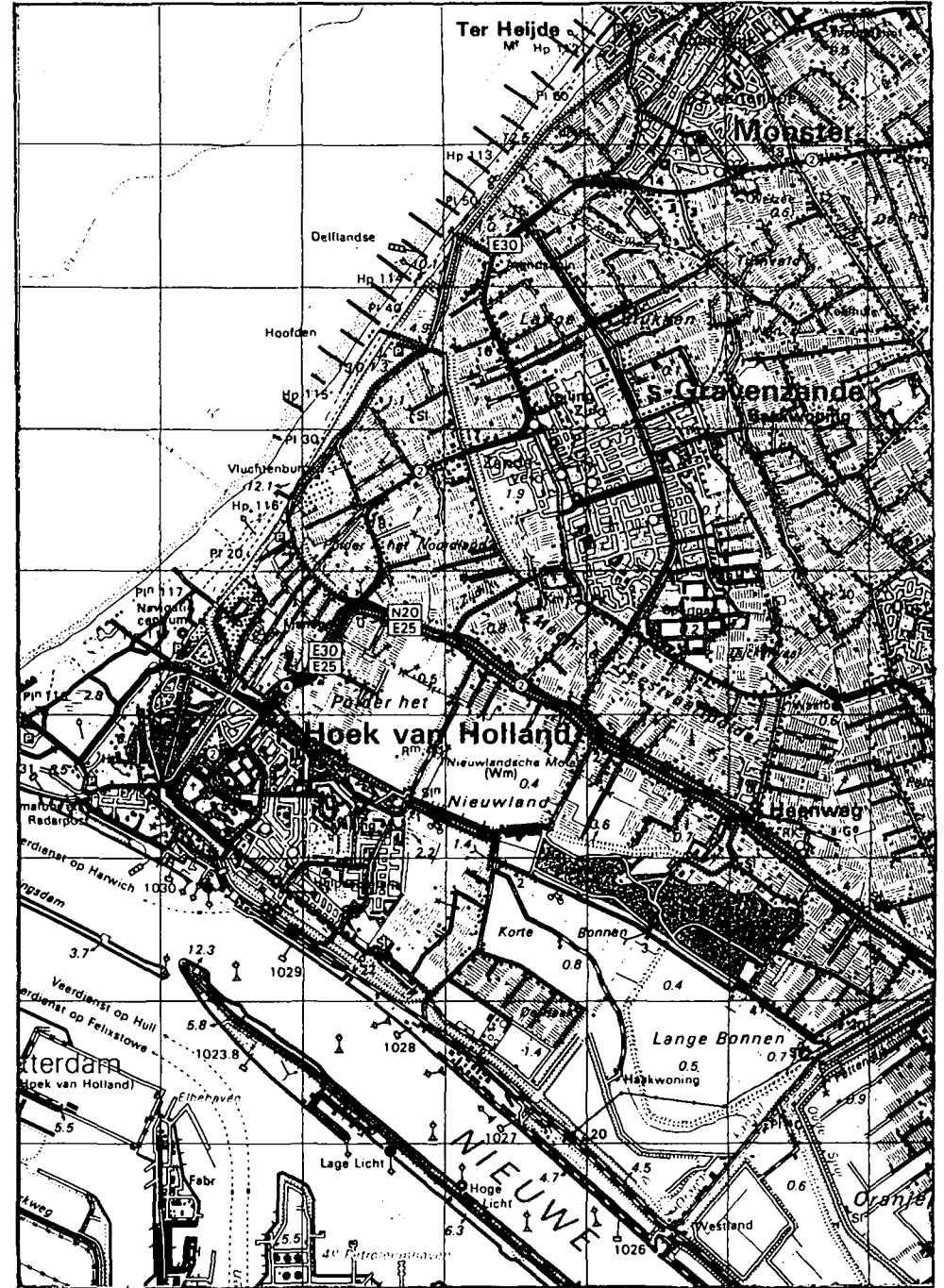

Figuur 6a. Fragment topografische kaart, schaal 1:50.000, bladnr. 37 (1858).

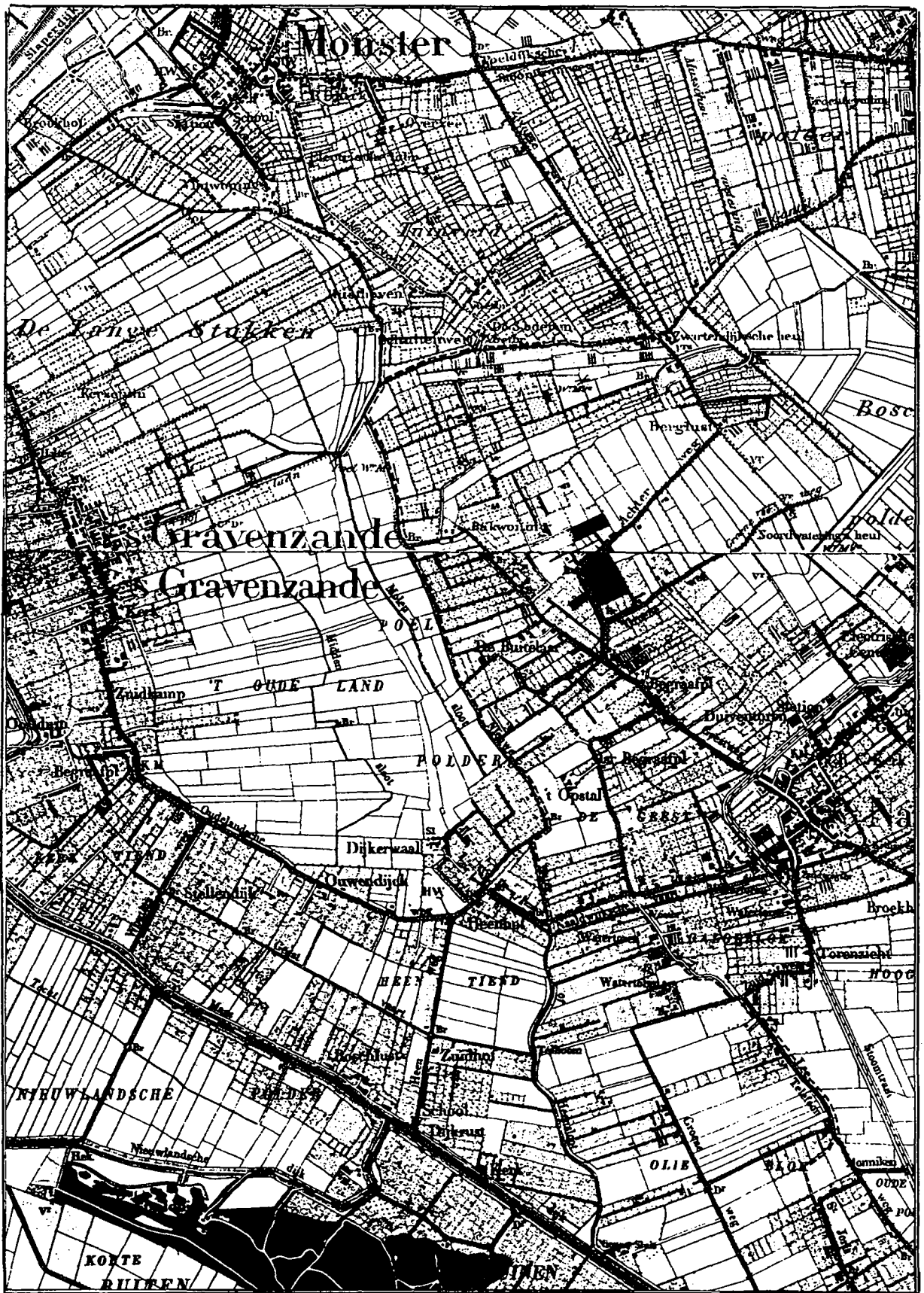
Figuur 6b. Fragment topografische kaart, schaal 1:50.000, bladnr. 37 West (1920).

Figuur 6c. Fragment topografische kaart, schaal 1:50.000, bladnr. 37 West (1939).

Figuur 6d. Fragment topografische kaart, schaal 1:50.000, bladnr. 37 West (1987).

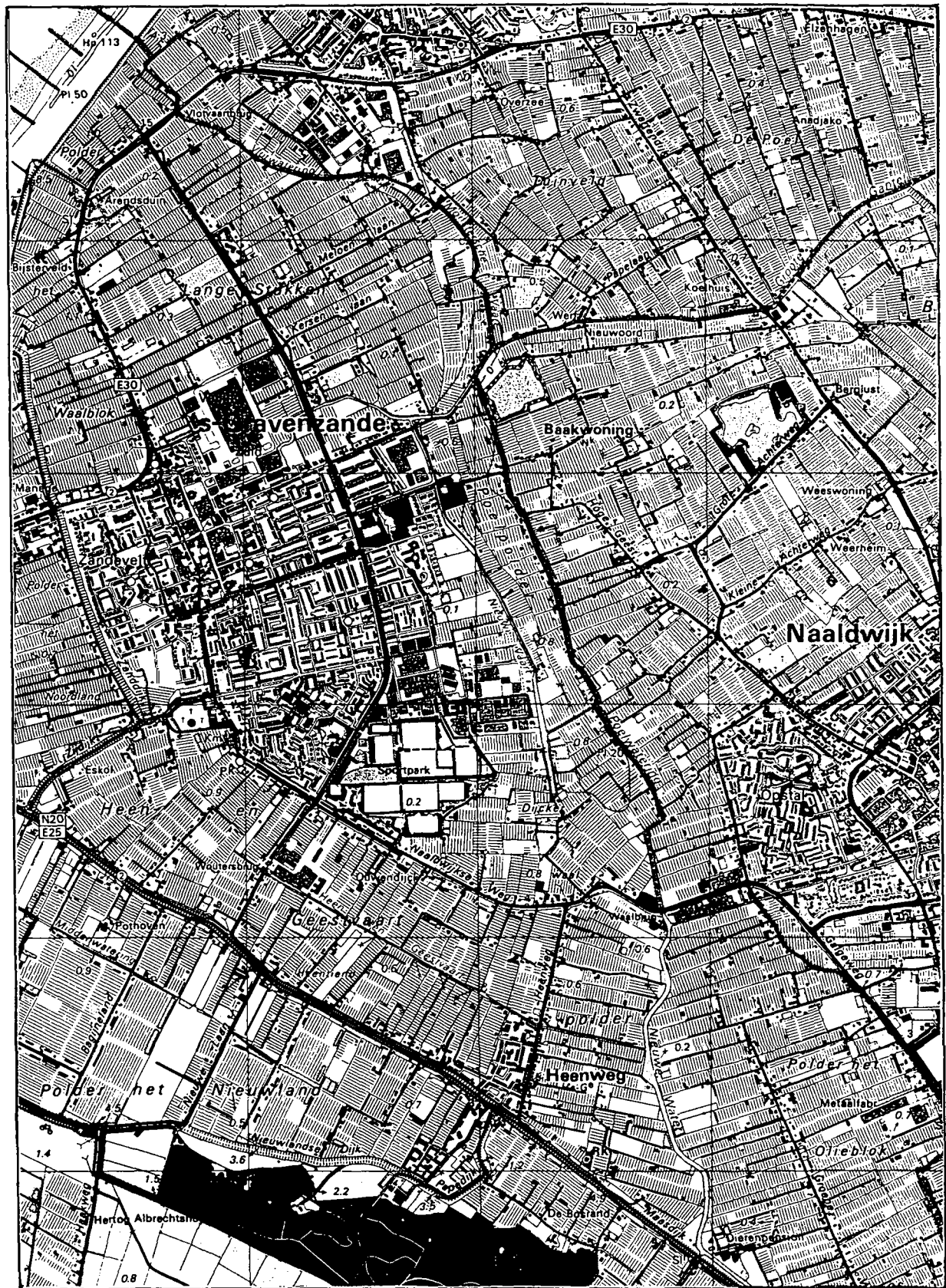
Figuur 7a. Fragment topografische kaart, schaal 1:25.000, bladnrs. 458 en 479 (1912/1913).

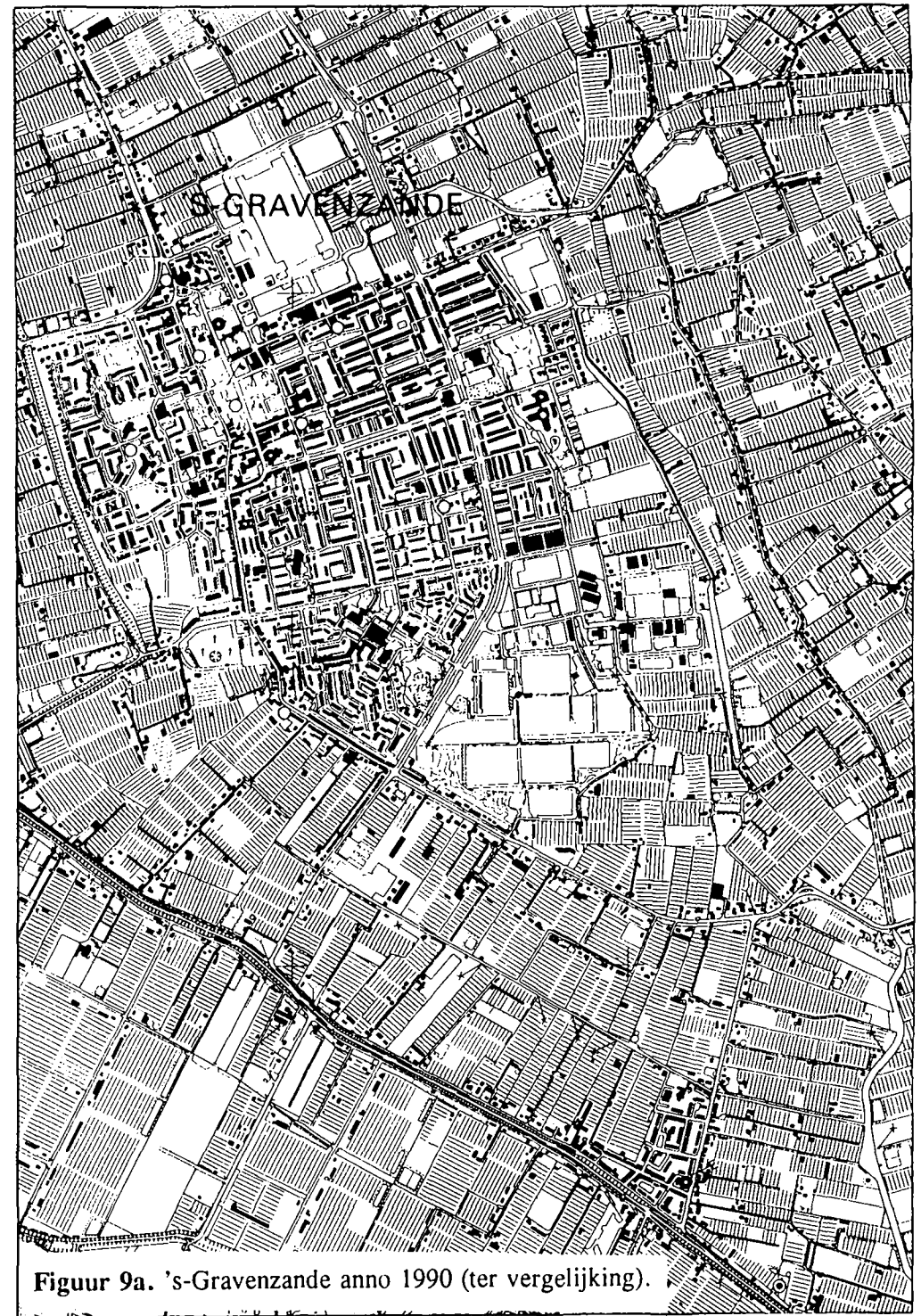
Figuur 7b. Fragment topografische kaart, schaal 1:25.000, bladnr. 37B (1939).

Figuur 7c. Fragment topografische kaart, schaal 1:25.000, bladnr. 37B (1968).

Figuur 7d. Fragment topografische kaart, schaal 1:25.000, bladnr. 37B (1990).

Figuur 9. Functioneel-ruimtelijke ontwikkeling van 's-Gravenzande in hoofdlijnen, periode 1850-1945 (voor verklaring zie legenda).

Figuur 9a. 's-Gravenzande anno 1990 (ter vergelijking).

LEGENDA BIJ DE KAART VAN DE FUNCTIONEEL-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING IN HOOFDLIJNEN

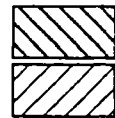
Bestaande kern ± 1850

Omvang kern ± 1945

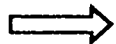

Terrein gedomineerd door
Nijverheid, Handel en Industrie:

±1850

±1945

Richting van Algemeen-ruimtelijke ontwikkeling

Lineaire ontwikkeling

Weg, eventueel met jaar van opening

Spoorweg met openings- en sluitingsjaar

Lokaalspoorweg of tramweg met openings- en sluitingsjaar

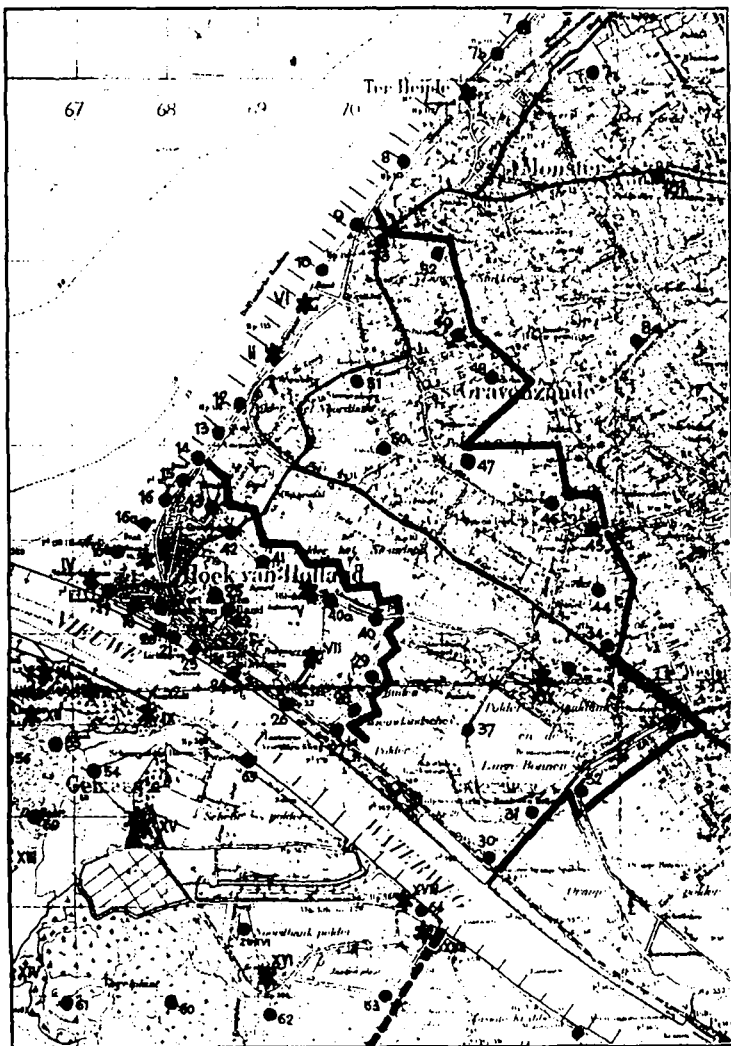
Spoor-/tramwegstation

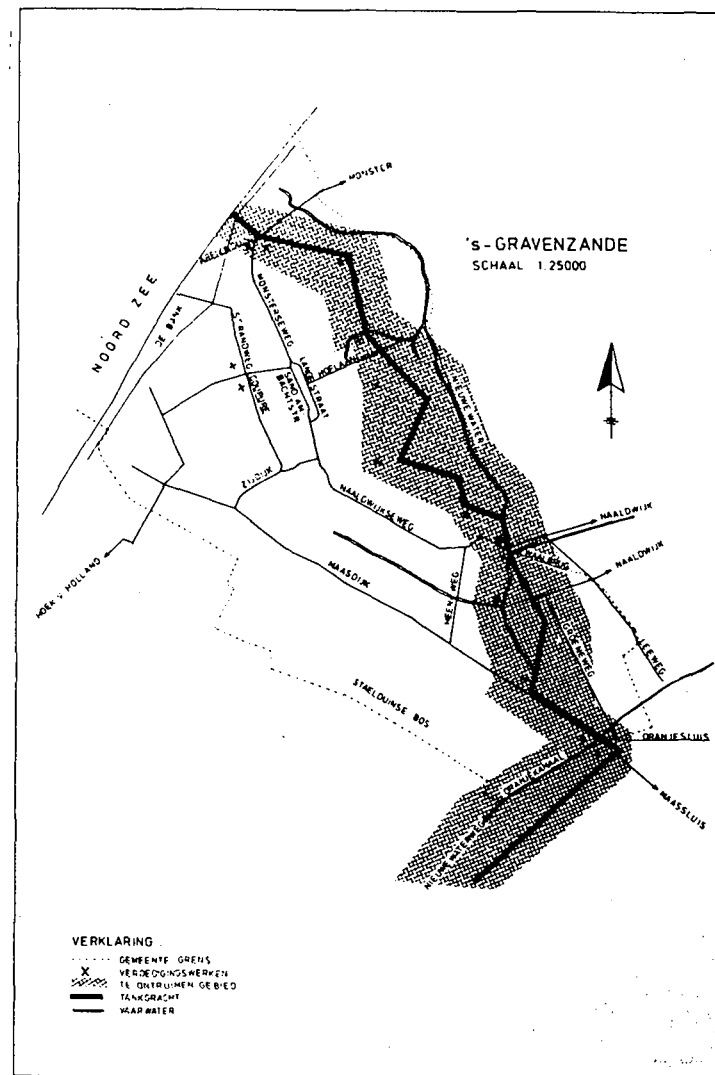
Spoor-/tramwegstation opgeheven

Waterloop, eventueel met jaar van opening

Figuur 10a. Duitse verdedigingswerken binnen de vesting Hoek van Holland (met o.a. dubbele tankgracht).

Figuur 10b. Buitenste tankgracht van de vesting Hoek van Holland, gelegen binnen de gemeente 's-Gravenzande.

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK 'S-GRAVENZANDE

Inleiding

In 1246 heeft 's-Gravenzande als enige plaats in het Westland stadsrechten gekregen. Het "stadje" ontwikkelde zich parallel aan de doorgaande weg van Naaldwijk naar Monster (Monsterseweg-Sand Ambachtsstraat-Naaldwijkseweg). Ten oosten bevindt zich de Langestraat als hoofdweg, die is aangelegd als dijk van een reeds langs verdwenen Maasmonding. Langs deze hoofdstructuur, die middels de Noord- en Zuidwind in verbinding staat met de doorgaande weg (Sand Ambachtstraat), heeft zich een aaneengesloten lint met kleinschalige bebouwing ontwikkeld. Aan de oostzijde van de Langestraat bevindt zich ter weerszijden van een rechthoekig bouwblok een plein. Aan de noordzijde van dit Marktplaatsje bevindt zich de dorpskerk en aan de zuid-westzijde het raadhuis. Loodrecht op de Langestraat komt aan de oostzijde de Hoflaan uit, die eertijds leidde naar het Grafelijk hof en zich nu kenmerkt door tweezijdige lintbebouwing. Parallel hieraan loopt de in de Gantel uitmondende 's-Gravenzandse vaart, die herinnert aan een voormalige haven aan het Vaartplein. Hier bevindt zich nu een bedrijventerrein.

Langs de doorgaande weg Sand Ambachtstraat-Naaldwijkseweg bevindt zich tweezijdige, deels gesloten lintbebouwing. Buiten de bebouwde kom neemt de bebouwing, die in hoofdzaak bestaat uit tuinderswoningen, in dichtheid af. Dit geldt ook voor andere oude doorgaande wegen, zoals de weg naar Hoek van Holland (Noordlandseweg) en de aan de Pelwatering grenzende Poelkade. Deze vormt tevens de oostgrens van de gemeente. Verspreide bebouwing bevindt zich ook aan weerszijden van de Maasdijk. Deze dijk vormt door zijn hoogte een belangrijk visueel element, die in oost-westrichting het gebied doorsnijdt. Van hieruit kan een goed beeld van 's-Gravenzande als "glazen stad" worden verkregen.

Behalve het dorp ligt binnen de gemeentegrenzen het gehucht Heenweg, een T-vormig wegdorp dat zich heeft ontwikkeld langs een dwarsweg van de Maasdijk.

In de volgende alinea's zal de bebouwing per type behandeld worden.

Dorpsbebouwing, woonhuizen

De gesloten tweezijdige lintbebouwing van de Langestraat is bij het Marktplaatsje en de kerk tamelijk open. De gevelwanden, die bestaan uit woonhuizen met lijst- en tuitgevels, zijn vanwege de winkelfunctie van de Langestraat op een aantal plaatsen verstoord door sloop en schaalvergroting. In het noorden en het zuiden is de historische bebouwing nog het minst aangetast, maar slechts enkele panden hebben nog het karakter van een herenhuis. Over het algemeen betreft het vrij kleinschalige bebouwing. Deze komt ook voor langs de Zuidwind en de Gravenstraat en in mindere mate ook in de omgeving van de Noordwind en de Gasthuislaan.

Daarnaast is er tweezijdige lintbebouwing langs de Sand Ambachtsstraat, zowel bestaande uit rijtjes huizen als vrijstaande woningen. Langs uitvalswegen als Hoflaan, Monstersweg en Naaldwijkseweg is de bebouwing minder gesloten en bestaat behalve uit geschakelde woningen uit vrijstaande woonhuizen. Sommige hiervan hebben een bedrijfsgedeelte.

Buiten de bebouwde kom overheersen de kassencomplexen het beeld. Temidden hiervan, maar vooral ook langs de verschillende uitvalswegen en doorgaande wegen liggen vrijstaande

huizen, merendeels gebouwd in opdracht voor tuinders en/of hun personeel. Een groot deel hiervan is verbouwd of vervangen door moderne woonhuizen met een villa- of landhuisachtige karakter.

In het centrum is Langestraat 237-241, daterend uit de eerste helft van de 19de eeuw, één van de meest beeldbepalende panden. De drie woningen worden gekoppeld door een met hoeklisenen gemarkeerde, van rusticawerk voorziene gepleisterde lijstgevel. In de middenrisaliet bevindt zich één van de drie entree's met daarboven een Frans balkon. Langstraat 107 dateert uit dezelfde periode. De vijf venstereenheden brede lijstgevel is opgetrokken uit fijngevoegd metselwerk. De entree in het midden heeft een houten deuromlijsting met hoofdstel.

Enkele panden hebben nog een bouwmasa van vòòr 1800. Dit kan worden vermoed bij Langstraat 89, waarvan de voorgevel in het laatste kwart van de 19de eeuw op fantasievolle wijze is gepleisterd met een gekanteeld fries en een driehoekig fronton. Bij Langstraat 17 is de gepleisterde lijstgevel voorzien van imitatie rusticawerk. Ook herenhuizen met een lijstgevel van schoon metselwerk komen voor in deze periode. Opvallend bij Langstraat 87 en 43 is het fijne voegwerk. Laatstgenoemde heeft een zadeldak evenwijdig aan de straat met dakschilden van ongelijke lengte. Van Vreeburglaan 1-3 zijn de gevels helaas wit gesausd.

Daarnaast zijn er ook kleinere woningen uit het laatste kwart van de 19de eeuw. Het gaat hierbij veelal om éénlaags panden, veelal gedekt door een zadeldak met de nokrichting evenwijdig aan de straat. Vrij sober is Langestraat 126 (XIXB), opgetrokken van grauwe baksteen en met strekken boven de vensters. Zuidwind 22 (XIXd) heeft een houten deuromlijsting met hoofdstel. Blijkens de dubbele openslaande deuren en het door de gootlijst stekende hijsluik heeft het rechter deel in oorspron een bedrijfsfunctie gehad. Het meest opvallend, vanwege de versiering in eclectische trant van het fries en rond de ramen en deuren, is Langestraat 45 (1870-'90). Gravenstraat 2 (ca. 1875) heeft eveneens een bijzondere voorgevel. Het is een lijstgevel met tweemaal in- en uitzwenkende zijanten en een geschakelde gevelindeling, bestaande uit een entree met links ervan twee vensters.

Iets rijker vertegenwoordigd zijn panden van rond de eeuwwisseling met een geveldecoratie in Neo-Renaissance-trant, zoals sierbanden en aanzet- en sluitstenen in de ontlastingsbogen van pleisterwerk of gekleurde (geglazuurde) baksteen. Het meest monumentaal is Noordwind 3, bestaande uit een rechthoekige tweelaags bouwmasa onder een schilddak met daarachter een eenlaags gedeelte. De voorgevel is een symmetrisch ingedeelde lijstgevel met hoekpilasters en een middenrisaliet waar zich een gekoppelde entreepartij bevindt. De gevel heeft een gepleisterde plint, cordonlijst, fries en aanzet- en sluitstenen in de segmentbogen. Vrij gaaf is ook het kleinere vrijstaande woonhuis Monsterseweg 27. Traditioneel staan langs uitvalswegen als Hoflaan, Monstersweg en Naaldwijkseweg voornamelijk woonhuizen uit de eerste decennia van deze eeuw. Vrij gave voorbeelden van vrijstaande woonhuizen zijn Hoflaan 45 en 64 (ca. 1910-15). Laatstgenoemde ligt op een hoek en heeft een afgeschuinde zijkant, die wordt benadrukt doordat de gevel door de daklijst steekt en bekroond wordt door een balustrade.

De kleine éénlaags woonhuizen met zadel- of mansardedak van kort na eeuwwisseling passen ook in de traditie van de Neo-Renaissance en de Overgangsarchitectuur. Langs de noordoostzijde van de Sandambachtsstraat en de Naaldwijkseweg staan overwegend rijtjes éénlaags arbeiderswoningen. Een karakterstiek voorbeeld is Naaldwijkseweg 2, dat beeldbepalend op een hoek is gelegen.

Buiten de bebouwde kom resteren nog enkele kleine vrijstaande tuinderswoningen uit deze periode. Van de kleinere is

Naaldwijkseweg 137 een goed voorbeeld. De schuiframen zijn nog voorzien van glas-in-lood. Het hijsluik in de kopgevel kan er op wijzen dat er op zolder vroeger tuinbouwproducten werden opgeslagen. Op het erf staat ook nog een druivenserre.

De bouwmassa van Naaldwijkseweg 187 (ca. 1915) bestaat uit een woon- en een bedrijfsgedeelte, gedekt door één mansardedak met wolfseinden. Iets rijkers gedetailleerd is de tuinderswoning Noordlandseweg 60. Deze heeft een afgeplat zadeldak, dat schuil gaat achter een balustrade die in het midden hoger is dan de zijdelen,

Naast eenvoudige rechthoekige bouwmassa's komt er kort na de eeuwwisseling een type op, dat bestaat uit twee haaks op elkaar geplaatste rechthoekige bouwmassa's, waarvan de een iets uitspringt ten opzichte van de andere. De uitspringende gevel, meestal de kopgevel, is vaak voorzien van een erker met balkon. Een voorbeeld uit de jaren '10 is Monstereweg 7 en uit de jaren '20 Naaldwijkseweg 107 (1928).

In de jaren '20 en '30 treedt een verstrakking op in de woonhuisarchitectuur. Ramen en deuren worden gedekt door een bakstenen rollaag of een kunststenen latei. Een voorbeeld hiervan is het door een steil zadeldak gedekte Naaldwijkseweg 141.

Typisch voor deze periode is ook Van Lennepstraat 37, waarvan de zadeldaken een gekromde dakvoet hebben. De dakschilden van Woutersweg 20 in zijn geheel licht gebogen. Dit pand verdient in het bijzonder een aparte vermelding vanwege de glas-in-loodbovenlichten in Art Deco-stijl. Duidelijke architectonische kwaliteiten zijn aanwezig bij de tuinderswoning Noordlandseweg 86. Een geometrisch lijnenspel is toegepast in de belijning van het asymmetrisch zadeldak, de tapstoelopende schoorsteen, de ruitvormige gemetselde geveltop en het driehoekige zijlicht.

Eén van de weinige grote herenhuizen uit de jaren '20 is Zuidwind 2. Het forse schilddak wordt doorbroken door een iets uitspringende torenachtige bouwmassa, waarin zich het entreeportaal bevindt.

Een aparte categorie objecten staat in relatie tot Jonkheer Van Rijckevorsel, die kort na het midden van de 19de eeuw de in het zuiden van de gemeente gelegen Staelduinen liet ontginnen. Ze zijn herkenbaar aan de stichtingsstenen met een kroontje. In het zuidoostelijke deel, dat geschikt is gemaakt voor de tuinbouw, liggen langs twee haaks op elkaar geplaatste wegen verschillende pachterswoningen, waarvan de meeste echter zijn verbouwd. De in opzet identieke eenlaagse bouwmassa's worden gedekt door een overstekend zadeldak. Karakteristiek voor de periode 1865-'85 is het rondbogige zolderraam met straalgewijze roedenverdeling. De rietgedekte pachterswoning op de hoek van de Heenweg en de Naaldwijkse weg (ca. 1875) bevindt zich nog vrijwel in originele staat. De in het bosgedeelte van Staelduinen gelegen dienstwoning (1873) en schuur (1884) hebben hetzelfde type stichtingssteen. De dubbele pachterswoning die hij aan de noordrand van het bos liet bouwen is waarschijnlijk een vrij zeldzaam voorbeeld van een rug-aan-rug-woning.

Planmatige uitbreidingen, complexen

De eerste aanzet tot een planmatige uitbreiding met sociale woningbouw vond plaats aan de oostzijde van het dorps langs de Van de Kasteelstraat, een dwarsstraat van de Langestraat. Hier, en langs de parallelstraat Mr. de Fremerystraat, bevinden zich enkele

eenvoudige éénlaags rijtjes woningen. Na 1945 heeft pas een meer complexmatige invulling van de wijk plaatsgevonden.

Bijzondere gebouwen

In het centrum is de huidige dorpskerk het belangrijkste monument. Deze is in 1815-'16 gebouwd met financiële steun van koning Willem I. Het in oorsprong achthoekige kerkje met een door een koepeltorentjes bekroond mansardedak werd in 1850 vergroot met twee rechthoekige ruimten aan de noord- en zuidzijde waardoor een samengestelde plattegrond is ontstaan.

Ten zuiden van Heenweg ligt aan de voet van de Maasdijk de H. Lambertuskerk uit 1872-'73. Zowel het interieur als het exterieur van het in eclectische opgetrokken kapelletje bevinden zich nog in oorspronkelijke staat. Blijkens de stichtingssteen met kroon zijn de Van Rijckevorsels de opdrachtgevers geweest.

Van de overige kerkgebouwen is alleen de zaalkerk uit 1919 van de Chr. gereformeerde gemeente aan de Monsterseweg 12 vermeldenswaard.

Naar aanleiding van de eerste uitbreiding langs de Van de Kasteestraat is hier in 1935 de Wilhelminaschool gebouwd. De kubisch samengestelde bouwmassa bestaat uit een L-vormige hoofdmassa met een torenachtige bouwlichaam in de hoek.

In de zichtas van het Vaartplein ontwierp rijksbouwmeester Knuttel in 1909 het Post- en telegraafkantoor. Bijzonder toepasselijk voor het Westland zijn de stucplafonds met tomaten en druiven. Het naastgelegen politiebureau, annex brandweerkazerne vormen sinds 1939 de oostelijke begrenzing van het Marktpllein. De vrijstaande brandweertoren is één van de laatste voorbeelden van een dergelijk object in de provincie. Het gehele complex, waarvan de elementen visueel belangrijke afsluitingen vormen de betreffende pleinen, zijn met sloop bedreigd. Hierdoor wordt een groot gat geslagen in een stedenbouwkundige historisch waardevolle lokatie.

Bij het op de hoek van het Marktpllein en de Langestraat gelegen raadhuis is gepoogd in de voorgevel een associatie op te roepen met het oorspronkelijke.

In Heenweg staat een karakteristiek klein brandspuithuisje (ca. 1900).

Tot 1800 waren de vele buitenplaatsen de voornaamste gebieden waar enige vorm van tuinbouw werd bedreven, maar van deze huizen is niets meer bewaard gebleven, dan de verwijzing erna in een straatnaam (Dijckerwaal), een naam van een modern huis (Arendsduin) of de hekpijlers (Oudendijck).

Overige bebouwing

In de dorpskern bevinden zich weinig gave en oorspronkelijke winkelpanden van vòòr 1945. Langestraat 223-225 is een van de weinige voorbeelden van een woon-winkelpand uit de jaren '20 dat als een geheel is ontworpen.

Voor enkele andere winkels is een deel van het woonhuis verbouwd tot winkel, zoals Gravenstraat 6 en Gasthuislaan 6. Eerstgenoemde heeft winkelpui met hoofdstel en

laatstgenoemde een étalageraam met segmentbogig bovenlicht, voorzien van roedenverdeling. Van de overige winkels is Naaldwijkseweg 24-26 vermeldenswaard, omdat de symmetrisch ingedeelde winkelpui past in de traditie van de Jugendstil door het gebruik van geglazuurde verblendsteen en de gestileerde vormen in de hardstenen imitatiekapitelen, de raamroeden en de deurpanelen.

Park- en groenaanleg

Staelduinen is een restant van een haakwal (een lage, brede zandduin, haaks op de kustlijn), gelegen tussen de Maasdijk en de Bonnenpolder. Kort na het midden van de 19de eeuw was het gebied eigendom van het adellijke geslacht Van Rijckevorsel. Op het westelijk deel is een bos aangelegd met een slingerend padenpatroon. Het oostelijk deel is afgezand om het geschikt te maken voor de tuinbouw. Hiertoe werd o.a. de Sluis Staelduin aangelegd in 1857. Hierboven is reeds ter sprake gekomen dat Jonkeer Van Rijckevorsel naast de opdrachtgever van de verschillende pachterswoningen in dit gebied, ook de opdracht heeft gegeven voor de bouw van de R.K. Lambertuskerk aan de Maasdijk. Het landhuis van Jonkheer van Rijckevorsel is tijdens of kort na de Tweede Wereldoorlog gesloopt.

Boerderijen

Tot het begin van de 20ste eeuw vormde de landbouw en veeteelt de hoofdbron van bestaan in 's-Gravenzande. Net als in de rest van het Westland is de veeteelt vrijwel geheel verdrongen door de tuinbouw. De weinige boerderijen die er nog staan sluiten aan bij de traditie van Schie- en Delfland. Het zijn vooral de zgn. langhuisboerderijen die na 1800 in deze streek worden aangetroffen.

Eén van de weinige boerderijen, die bovendien nog als zodanig functioneert, is de "Bonnenwoning", gelegen aan de rand van de in 1777 drooggemalen Bonnepolder. In zijn huidige vorm dateert de langhuisboerderij uit het eind van de 19de eeuw. Het stalgedeelte dat in het verlengde van het woongedeelte ligt heeft een iets lagere nokhoogte.

Twee kleinere langhuisboerderijen zijn Naaldwijkseweg 239 en het tot woning verbouwde Heenweg 15. Eerstgenoemde is een nog vrij gaaf voorbeeld van de traditionele architectuur uit ca. 1910. Het is nu een tuinderswoning.

Tot een ander type hoort de in het Staelduinsebos gelegen kleine boerenwoning uit het midden van de 19de eeuw (Peppellaan 2). Het woonhuis heeft een kelder over de volle breedte van het voorhuis. Daarnaast staan er op het erf enkele vrijstaande schuren van hout en steen. Eén hiervan (XIXB) heeft in de kopgevel een zogenaamd "melkmeisje", een staldeur met aan weerszijden een (vierruits) zijlicht.

Objecten van bedrijf en techniek

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw maakte de ontwikkeling van de tuinbouw een sterke groei door. Steeds meer grond werd in gebruik genomen door de glastuinbouw. Met de toenemende modernisatie zijn veel van de voor-oorlogse objecten uit de tuinbouw verdwenen. Toch zijn er uit de eerste helft van de 20ste eeuw nog verschillende objecten, die een indruk geven van de tuinderijen van vòòr 1945.

De in de 19de eeuw veel gebruikte bakstenen druivenmuren met schietglas of lessenaarsdakken komen in 's-Gravenzande echter vrijwel niet meer voor (tegenover dorpskerk in

Heenweg). Ook de schoorstenen van de met kolen gestookte ketels zijn vrijwel verdwenen uit het landschapsbeeld van de "glazen stad".

Wel zijn temidden van de moderne warenhuizen nog enkele druivenserre's te vinden met zadeldakvormige dakschilden. Het betreft hier vooral het type met geknikte dakvoet. De meeste hebben een ijzeren spantconstructie, maar ook hout komt voor. De omvangrijkste complexen staan tussen de Heenweg en het Nieuwe Water, de Perzikenlaan en de Monsterse Vaart. Een complex druiveserre's bij Groeneweg 155-157 is bijzonder vanwege de aanwezigheid van een smeedijzeren sierrand op de nok.

Het aan het begin van de 20ste eeuw voor de groenteteelt ontwikkelde platglas is vrijwel geheel vervangen door grootschalige complexen met warenhuizen. Enkele exemplaren zijn nog bewaard, evenals druivenserre's in de moestuinen van particulieren.

Op verschillende plaatsen bevinden zich kleine pakhuizen en schuren. Opvallend hierbij zijn een enkele droog- of bollenschuren. Zo is naast het laat-19de eeuwse woonhuis Monsterseweg 52 ca. 1930 een schuur met ventilatieroosters gebouwd, waarvan de nokrichting haaks op dat van het woonhuis staat. Bij Naaldwijkseweg 169 (ca. 1915) vormen woon- en bedrijfsgedeelte één geheel en worden gedekt door één zadeldak. In de langsgevel van het achterdeel bevinden zich ventilatieluiken. Tot slot kan ook de bollenschuur op het achtererf van Langestraat 83 worden genoemd.

Van de pakhuizen is het vrijstaande exemplaar naast Monstersweg 7 een van de grotere. De gepleisterde forse tweelaags bouwmassa's heeft een hijsbalk in de langsgevel.

Ten zuiden van de oorspronkelijke dorpskern staat nabij de begraafplaats aan de Naaldwijkseweg een korenmolen. Het is een achtkante houten bovenkruier op een stenen voet, gebouwd in 1908. De bovenbouw is afkomstig van een van elders overgebrachte poldermolen. De ernaast gelegen molenaarswoning met pakhuis en schuur maken deel uit van dit ensemble.

Ten noordwesten van het centrum herinnert het vm. tramstation (1907) aan de Westlandse stoomtram. Het heeft een vergelijkbare bouwmassa en detaillering die van Naaldwijk.

Dat de Provincie Zuid-Holland in de jaren '30 de verbetering van de provinciale weg van Rijswijk-'s-Gravenzande-Monster voor haar rekening heeft genomen, blijkt nog uit dezelfde stijl van de verschillende vaste bruggen (bv. Arendsduinbrug, Vlotvaartbrug).

Ze zijn opgetrokken uit gele baksteen en hebben identieke tegeltableaux met de naam van de brug en het provinciewapen.

De sluis Staelduin bestaat uit een forse segmentbogige overkluizing onder de Maasdijk, die Jonkheer A.J.A. van Rijckevorsel in 1857 heeft laten aanleggen als onderdeel van de ontginning van Staelduinen.

Verdedigingswerken

Door de nabije ligging van het strategisch belangrijke Hoek van Holland hebben tijdens de Tweede Wereld Oorlog ingrijpende veranderingen plaatsgevonden en zijn een groot aantal woningen en kassen gesloopt. Als onderdeel van de "Atlantikwall" werd in de periode 1942-'43 namelijk de "Festung Hoek van Holland" aangelegd, die deels binnen de

gemeente 's-Gravenzande lag. Restanten van de verdedigingswerken drukken nog steeds een stempel op deze plaats. Zo ligt in het centrum aan het Marktplaats nog een bunker.

Een landschappelijk structurele wijziging was de aanleg van de buitenste tankgracht van de vesting Hoek van Holland, die zigzaggend ten oosten van het dorpscentrum omloopt van de Pettendijk tot aan Ackersduin. Grote delen van de gracht zijn nog intact, evenals verschillende bunkers aan weerszijden hiervan. Een deel is in gebruik als opslagruimte, andere zijn bedekt onder een dikke laag zand. Een bijzondere toepassing is gevonden door op de bunkers woningen te bouwen. Tevens zijn de grote massieve bouwsels aan weerszijden van de Noordlandseweg, ter plaatse van een voormalige coupure van de strandweg, opmerkelijke herinneringen.

Ook in het Staelduinse bos bevindt zich een militair belangrijk complex met historische waarde. Het betreft een vm. hoofdkwartier/communicatiecentrum van de Duitsers. Herkenbaar zijn o.a. de verblijfplaatsen voor de commandant en de manschappen, een recreatieruimte met filmzaal, ziekenboeg, opslagplaatsen en restanten van lanceerinrichtingen. Sommige gebouwen zijn van gewapend beton, andere van baksteen. Een gedeelte is aan het oog onttrokken door een aarden dekking. Naast de Papedijk bevinden zich restanten van een wegversperringen de vorm van zgn. "Sparkels". Een deel van het omvangrijke bunkercomplex in het bos, in bezit van het Zuid-Hollands landschap, is nu in gebruik als reservaat voor vleermuizen.

Na-oorlogse bebouwing en uitbreidingen

Bij de eerste voor-oorlogse woonwijken in de omgeving van de Van de Kastelestraat is vanaf de jaren '50 doorgegaan met woningbouw. Deze breidde zich ook uit ten westen van de Koningin Julianaweg. Nadien is het gebied ten noorden van de Oudelandstraat bebouwd en zijn woonwijken aangelegd ten zuiden hiervan. In de jaren '80 en '90 concentreerden de uitbreidingen zich ten westen van het dorp tussen de Sand Ambachtsstraat en de Zanddijk. Op verschillende lokaties rond de bebouwde kom bevinden zich industriegebieden met in het noorden de Veiling Westland West.

Heenweg is tijdens de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd, waarna na 1945 aan de westzijde van de hoofdweg een nieuwe woonwijk is ontwikkeld tussen de Maasdijk en de Heen- en Geestvaart, compleet met een tweetal scholen en kerken.
